
С.С. ТРОЯН

**НІМЕЧЧИНА У БОРОТЬБІ
ЗА «МІСЦЕ ПІД СОНЦЕМ»
(КОЛОНІАЛЬНА ТА «СВІТОВА ПОЛІТИКА»
В 1884–1900 рр.)**

Київ
 К О Н Д О Р
2017

УДК 930.2+94(430)+34 (091)+940.43:14
ББК 66.1(0)
Т769

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **М.М. Алексієвць** (Тернопільський національний університет ім. В. Гнатюка);

доктор історичних наук, професор **В.П. Фісанов** (Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича).

Т769 Троян С.С. Німеччина у боротьбі за «місце під сонцем» (колоніальна та «світова політика» в 1884–1900 рр.) : Монографія / С.С.Троян. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. — 152 с.

ISBN 978-617-7582-10-5

У монографії проаналізовано причини, умови та наслідки вступу Німецької імперії на шлях колоніальної експансії та переходу до «світової політики». Висвітлено характер і направленість політичних дискусій у державних органах влади і німецькому суспільстві довкола колоніальної проблематики. Досліджено процес генези німецьких зовнішньополітичних ідей, доктрин і концепцій, а також формування ідеології континентального експансіонізму та заокеанського колоніалізму в останній чверті XIX ст.

Для викладачів, науковців, аспірантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться проблемами колоніалізму й історії міжнародних відносин.

ISBN 978-617-7582-10-5

УДК 930.2+94(430)+34 (091)+940.43:14
ББК 66.1(0)

© Троян С.С. 2017

© Видавничий дім «Кондор», 2017

З М І С Т

ВСТУП	4
--------------------	---

ЧАСТИНА І. КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА І НІМЕЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО (1884–1890 рр.)

РОЗДІЛ 1.

Колоніальна пропаганда і політична боротьба в Німеччині з питань колоніальної політики в 1884–1885 рр.	14
---	----

РОЗДІЛ 2.

Ідейні основи і діяльність німецьких колоніальних товариств у 1880-х рр.	43
---	----

РОЗДІЛ 3.

Гельголанд-Занзібарський договір 1890 р. і зростання колоніально-шовіністичних настроїв у німецькому суспільстві.....	61
---	----

ЧАСТИНА ІІ. ПРАКТИКА Й ІДЕОЛОГІЯ НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО «СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ» (1891–1900 рр.)

РОЗДІЛ 4.

Пангерманський союз і розвиток ідеології німецького експансіонізму та колоніалізму в 1891–1900 рр.	80
---	----

Розділ 5.

Німецька геополітика як ідейна основа програм колоніального розширення та «світової політики» наприкінці ХІХ ст.	98
---	----

Розділ 6.

Вплив колоніальних завоювань Німеччини 1890-х рр. на перехід до «світової політики».....	108
--	-----

Розділ 7.

Військово-морська програма адмірала Тірпіца як інструмент реалізації німецької «світової політики».....	115
---	-----

ВИСНОВКИ	129
-----------------------	-----

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	132
------------------------------------	-----

ВСТУП

Вивчення загальних процесів і окремих явищ політичного та міжнародного характеру в різних країнах і в різні історичні періоди спонукає дослідників до виявлення не тільки закономірностей, але й важливих особливостей і відмінностей, які розпізнаються лише при порівняльному аналізі. У зв'язку з цим відомий історик Є.М. Жуков відзначав: «Тільки співставлення і порівняння явищ, встановлення подібності та відмінностей між ними, виділення типових рис, які характеризують їх, дозволяє перейти від описання до наукового аналізу. Визначення повторюваності типових явищ відкриває шлях до відкриття певної закономірності» [1]. Таке зауваження має безпосереднє відношення і до вивчення питань історії, політики та ідеології колоніалізму в загальному контексті міжнародних відносин і зовнішньої політики великих держав в останні десятиліття XIX ст. Саме на цей час припадає загострення вирішальної фази боротьби між ними за перерозподіл територіальних і господарських сфер впливу, що вилилося в низку збройних локальних конфліктів і в кінцевому результаті призвело до першого глобального зіткнення — Великої війни 1914–1918 рр.

Століття відзначення Першої світової війни активізувало наукову історичну спільноту, в тому числі в Україні, до порушення низки актуальних питань з історії міжнародних відносин, зовнішньої та колоніальної політики кінця XIX — початку XX ст. [2]. Тривала епоха колоніалізму ще потребує уважного і детального вивчення з позицій сьогодення, коли незаангажованість мислення дозволяє відкривати ті грані звичних міжнародних, політичних, історичних явищ, які раніше залишалися поза увагою дослідників. У полі вітчизняної науки, навіть попри наявність низки серйозних праць з історії та політики колоніалізму окремих європейських держав (І.М. Кулінич, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, О.Б. Дьомін та ін.), залишається багато лакун. Зокрема, вимагають подальшого дослідження витоки та причини колонізації, недостатньо вивчені зв'язки колоніальної політики з внутрішніми процесами у метрополіях, механізми експлуатації колоній, а також політична боротьба у метрополіях з питань колоніальної політики, економічні та ідейні джерела і політико-економічна та ідеологічна сутність колоніалізму. На такий стан справ і необхідність наукової розробки відповідної проблематики історики неодноразово звертали увагу в ході дискусій з актуальних проблем всесвітньої історії та історії колоніалізму [3].

У зв'язку з цим відзначимо, що недостатньо досліджені політичні проблеми колоніального минулого та «світової політики» Німеччини кінця XIX ст. Розпочавши значно пізніше багатьох європейських держав колоніальні загарбання, Німеччина при цьому проявила велику агресивність. Провідні колоніальні країни, і перш за все Великобританія, дуже швидко переконалися, який небезпечний конкурент з'явився в них у боротьбі за поділ колоній. Здійснивши протягом 80–90-х рр. XIX ст. загарбання ряду земель в Африці й Океанії, Німеччина посіла третє місце в світі за розмірами своєї колоніальної імперії. У 1914 р. її територіальні володіння становили 2,9 млн. кв. км з населенням 12,3 млн. чол. [4]. Взявши активну участь у боротьбі за колонії, Німеччина відіграла помітну роль в утворенні світової колоніальної системи, становленні та розвитку колоніалізму як складного міжнародного історичного явища, яке вимагає глибокого наукового аналізу. Однак далеко не всі його аспекти розроблені сучасною наукою. Так, потребують подальшого вивчення питання формування ідеологічних і політичних передумов німецької колоніальної експансії, ролі та значення колоніальної пропаганди у підготовці німецького суспільства до колоніальних загарбань на території Африки, Азії й Океанії, ставлення німецької громадськості до колоніальної політики та політичної боротьби у кайзерівській Німеччині з колоніального питання, умови й особливості політичного та міжнародного характеру, які сприяли переходу офіційного Берліна на рейки «світової політики» тощо. Все це справедливо, незважаючи на опублікування автором низки наукових досліджень — статей, брошур, монографій — з історії політики та ідеології німецького колоніалізму, політичної боротьби в німецькому суспільстві довкола питань, зовнішньої політики, німецьких серединно-європейських планів і концепцій тощо[5].

Дослідження процесів вступу Німецької імперії на шлях колоніальної та «світової політики», формування й еволюції у зв'язку з цими обставинами ідеології німецького колоніалізму важливе з точки зору ґрунтового висвітлення боротьби ідей у німецькому суспільстві та її впливу на політичну практику юнкерсько-буржуазних правлячих кіл, плани й основні напрямки зовнішньої політики Німеччини, форми і методи її колоніальної діяльності. Ідеологія німецького колоніалізму на всіх етапах розвитку виражала інтереси правлячих груп суспільства. Тому вивчення причин і умов формування колоніалістської ідеології в Німеччині важливе з точки зору глибшого розуміння соціальної суті,

мети і завдань юнкерства, купецтва та фінансово-промислових кіл, їх впливу на становлення, характер і направленість німецької континентальної та заокеанської політики.

Розробка питань формування німецьких континентальних експансіоністських планів, проектів колоніальної та «світової політики» важлива ще й тому, що багато проблем сучасного політичного життя неможливо правильно зрозуміти і оцінити без врахування як позитивного, так і негативного досвіду, накопиченого в німецькій політичній історії. Особливо це стосується вивчення різних аспектів зовнішньої та колоніальної політики, причин живучості та ролі в німецькій історії різноманітних ідей і планів створення «Великої Німеччини», ідейних засад і спрямувань пангерманського руху, геополітичних і серединноєвропейських концепцій тощо. З цієї точки зору для кращого розуміння минулого і сучасного Німеччини набуває актуальності дослідження багатогранного процесу становлення та розвитку факторів і політичних механізмів переходу Німецької імперії часів рейхсканцлера Отто фон Бісмарка й імператора Вільгельма II до колоніальної, а пізніше й «світової політики».

Дослідження охоплює період останніх десятиліть XIX століття: 1884–1900 рр. Такий вибір *хронологічних рамок* не випадковий. Саме після утворення Німецької імперії різко активізувалися політичні та пропагандистські зусилля, спрямовані на обґрунтування необхідності вступу новопроголошеної держави на шлях колоніальної політики. Основні положення та ідеї колоніалізму, фундаментом для яких послужили німецькі зовнішньополітичні програми та серединноєвропейські проекти, були в той час обґрунтовані та викладені в роботах представників німецької інтелігенції в особі економіста В. Рошера, богослова і сходознавця П. Лагарда-Беттіхера, історика Г. Трейчке, дипломата І. Штурца, мандрівника Е. Вебера, місіонера Ф. Фабрі та інших. Перехід до колоніальних загарбань і політична боротьба в Німеччині з питань колоніальної політики у 1884–1890 рр. сприяли розвитку колоніального руху і колоніальної пропаганди в країні, що значно розширило вплив колоніалізму на всі сторони життя німецького суспільства і, особливо, активізувало зовнішньополітичну лінію уряду. Водночас активна колоніальна політика, серединноєвропейські плани, посилення позицій кайзерівської Німеччини на континенті, геополітична спрямованість зовнішньополітичної доктрини офіційного Берліна справили вирішальний вплив на перехід до «світової політики» наприкінці XIX ст.

Мета дослідження — глибоке і всебічне висвітлення внутрішньої та зовнішньополітичних аспектів і міжнародних наслідків переходу Німецької імперії до реалізації колоніальних планів і проголошення курсу «світової політики».

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *головні завдання*:

- розкрити причини та політичні передумови вступу кайзерівської Німеччини на шлях завоювання заокеанських колоній;
- висвітлити суть і основні напрямки колоніальної пропаганди в Німеччині періоду перших колоніальних загарбань як знаряддя формування ідеології колоніалізму;
- вивчити вплив німецьких колоніальних об'єднань на формування ідеології та політики колоніалізму;
- проаналізувати зв'язок між колоніалістською ідеологією і заокеанськими загарбаннями Німеччини, а також зростанням у зв'язку з цим шовіністичних настроїв у німецькому суспільстві в середині 80-х — 90-х рр. XIX ст.;
- дослідити позиції правлячих кіл і політичних партій, різних соціальних груп у зв'язку з німецькою колоніальною експансією на території Африки, Азії, Південно-Східної Європи і в басейні Тихого океану;
- розкрити суть німецької геополітики як ідейної основи колоніально-експансіоністських програм кінця XIX ст., вплив геополітичних положень ідеології німецького колоніалізму на перехід Німеччини до «світової політики»;
- охарактеризувати зміст та основні аспекти «світової політики» кайзерівської Німеччини наприкінці XIX ст.

Методологія дослідження. При вирішенні поставлених у роботі завдань автор не був заздальгідь запрограмований на всі оцінки і висновки, а намагався строго дотримуватися основоположних методологічних принципів — науковості, системності, об'єктивності, історизму, які націлюють дослідника на аргументований, всебічний, неупереджений, конкретно-історичний підхід до оцінки політичних і міжнародних явищ, процесів і фактів.

Характер праці вимагав застосування як основних методів системно-історичного аналізу, структурно-функціонального аналізу та порівняльно-історичного методу. При розгляді питань генези колоніальної та світової політики автор прагнув робити наголос на виведенні ідео-

логічних закономірностей та особливостей, а також обумовлених ними результатів, з економічних, політичних, духовних факторів, які знаходилися в їх основі, спираючись на діалектичний підхід при дослідженні історичних подій.

Водночас, з урахуванням наявності у монографічній праці політологічних, філософських, історіографічних, психологічних аспектів, закономірним стало використання міждисциплінарного підходу. При цьому автор застосував, особливо при визначенні мотивів участі певних соціальних груп німецького суспільства в колоніальному та пропагандистському русі, соціально-психологічний метод.

Нарешті, вагоме значення для вивчення особливостей німецького впливу на колонізовані території Африканського континенту і Тихоокеанського регіону мало використання елементів постколоніальних студій. Мова йде про широкий контекст постколоніалізму, який включає вивчення історичного минулого, господарства, соціального зрізу, культури країн і народів періоду колоніальної залежності (на Заході це часто трактується як сучасний підхід до аналізу проблем расизму й заморських завоювань). Ми зосередилися, зокрема, на аналізі в тогочасній літературі (насамперед, публіцистиці) політичних, економічних, соціальних і культурно-психологічних наслідків німецького імперського панування в африканських і тихоокеанських колоніях.

Проблеми ідеології та практики німецького колоніалізму, їх взаємовпливів і взаємозв'язків із «світовою політикою» не належать до числа модних, кон'юнктурних. Тому при їх вирішенні вимагалася особлива ретельність дослідження, здатна зацікавити читачів глибиною наукового аналізу, використанням оригінальних історичних документів і матеріалів, критичним переосмисленням праць, написаних представниками різних наукових напрямків і шкіл. Використане автором *широке коло джерел* включає комплекс опублікованих (офіційних і нарративних) і неопублікованих (архівних) матеріалів. Їх можна розділити на кілька основних груп. По-перше, офіційні, насамперед німецькі, документи й матеріали з історії зовнішньої та колоніальної політики Німеччини, заокеанської діяльності численних німецьких колоніальних товариств, а також окремих дослідників, місіонерів, купців. По-друге, нарративні матеріали — спогади, особисті папери, різного роду кореспонденція, листування — авторами яких були державні, колоніальні та політичні діячі, підприємці та науковці, які порушували різнопланові аспекти колоніального питання в теоретичному та в прак-

тичному ключі. По-третє, наукова й публіцистична література досліджуваного періоду, в якій порушувалися проблеми обґрунтування умов, доцільності переходу та регіонів можливої німецької колоніальної експансії, а також основних векторів «світової політики». По-четверте, численні й різнопланові, насамперед з точки зору політичного спрямування, матеріали преси та періодики, в тому числі німецької.

Загалом, використаний автором значний комплекс різнопланових офіційних і наративних (опублікованих і неопублікованих) джерел сприяв всебічному вивченню порушеної проблеми і на цій основі реалізації поставленої мети наукового дослідження. У результаті виявлення, співставлення та самостійного аналізу численних даних, фактів і теоретичних положень автор зробив ряд важливих і оригінальних висновків з історії колоніальної та «світової політики» Німецької імперії в останні десятиліття XIX ст.

У концептуально-теоретичному ключі та з точки зору *новизни наукового дослідження*, особливу вагомість, на нашу думку, мають такі положення.

1. Проблема системного аналізу формування ідеологічних передумов політичної практики німецького колоніалізму останніх десятиліть XIX століття, незважаючи на низку наукових досліджень, у тому числі найновіших (В. Сміт, С. Троян, Є. Пуховська, С. Фокін), належить до розряду важливих проблем історії колоніалізму, яка потребує свого вирішення з позицій комплексного аналізу на основі використання різноманітних методів наукового дослідження.

2. Ідеологія німецького колоніалізму склалася внаслідок поєднання теорії заокеанських колоніальних загарбань та положень німецького «Дранг нах Остен» і серединноєвропейських ідей, які служили обґрунтуванням і виправданням німецької агресивної політики відносно слов'янських, прибалтійських і балканських народів у Східній і Південно-Східній Європі. Поєднання і взаємодія ідей континентальної та заокеанської колоніальної політики знайшли своє завершення у пангерманських зовнішньополітичних концепціях і німецькій геополітичній теорії кінця XIX ст. Ідеологія німецького колоніалізму стала невід'ємною складовою частиною ідеології експансіонізму, спрямованої на обґрунтування необхідності практичної реалізації німецької «світової політики».

3. Величезний вплив як на формування ідеології німецького колоніалізму, так і на поширення її елементів і положень серед різних

верств німецького суспільства мала колоніальна пропаганда. Її роль була вирішальною у 70–80-х рр. XIX ст., коли в результаті активної колоніальної пропаганди ідеї колоніалізму, які обґрунтовували необхідність, можливість і напрямки німецької заокеанської експансії, завоювали популярність у німецькому суспільстві і забезпечили всебічну підтримку колоніальної політики з боку не тільки приватних осіб і численних недержавних об'єднань, але й фінансових кіл, торгово-промислового капіталу та німецького уряду на чолі з рейхсканцлером Отто фон Бісмарком.

4. Німецька колоніальна політика останніх десятиліть XIX ст. хоча й спиралася на підтримку частини суспільства та впливових політичних і фінансово-промислових сил, але все ж розглядалася урядами Отто фон Бісмарка і Лео фон Капріві радше не як органічний і визначальний напрямок зовнішньої політики кайзерівської Німеччини, а потреба вписатися у загальний формат тогочасних великих держав.

5. Перехід Німецької імперії на рейки «світової політики» надав додаткового імпульсу і певною мірою навіть наповнив новим змістом її колоніальні претензії. Зовнішньополітичні устремління німецьких правлячих кіл були спрямовані на реалізацію амбітних геополітичних планів по створенню «Великої Німеччини» як однієї з найвпливовіших держав у Європі та світі.

6. Колоніальна та «світова політика» 80–90-х рр. XIX ст. викликали гостру політичну боротьбу в німецькому суспільстві. З одного боку, вона сприяла зміцненню і ствердженню теоретичних засад ідеології німецького колоніалізму, а, з іншого, посиленню антиколоніальних настроїв, які, на противагу ідеології, носили характер утопії (тобто не користувалися підтримкою правлячих кіл і владних структур) і найчіткіше проявлялися у політичній і пропагандистській діяльності німецьких соціалістів.

7. Використання постколоніальної методології для вивчення історії німецького колоніалізму, в тому числі в контексті «світової політики» офіційного Берліна, дозволило поглибити розуміння історичного минулого, господарства, соціального зрізу, культури окремих країн і народів Африки та басейну Тихого океану періоду німецької колоніальної залежності кінця XIX ст.

Примітки до вступу

1. Жуков Е.М. Некоторые проблемы методологии истории // Новая и новейшая история. — 1977. — № 3. — С. 26.
2. Світові війни в історії та долі людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна. — К.: ДП «Пріоритет», 2014. — 312 с.; Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): Монография / Научная редакция д.и.н., проф. С.С.Трояна. — К.: НКА-Центр, 2016. — 256 с.; Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): Монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2016. — 352 с.; Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: Колективна монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2017. — 280 с.
3. Актуальные проблемы истории колониализма. «Круглый стол» // Новая и новейшая история. — 1989. — №4. — С. 74–92.
4. Чубинский-Надеждин В.В. Бисмарк: политическая биография. — М., 1988. — С. 350.
5. Див.: Троян С.С. Из истории формирования колониальной идеологии в Германии (1871–1884 гг.) // Вопросы новой и новейшей истории стран Европы и Сереной Америки. — К., 1992. — С. 22–38; його ж. Политическая борьба в Германии по вопросам колониальной политики. — Черновцы, 1993. — 81 с.; його ж. Зародження і розвиток ідей німецького колоніалізму в 40-х — середині 80-х років XIX ст. — К. — Чернівці, 1993. — 132 с.; його ж. Концептуальні основи Серединної Європи: Монографія. — К., 2005. — 196 с.; Троян С.С., Троян П.С. Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.). Монографія. — Рівне: РІС КСУ, 2011. — 224 с. (Серія: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії); Троян С.С., Фисанов В.П. Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединной Европы конца XIX — начала XX века): Монография. — Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. — 96 с.; Troyan S. Wędrówki niemieckich podróżników, kupców i misjonarzy na tle ich działalności kolonialnej (druga połowa XIX wieku // Migracje. Podróże w dziejach. Współczesność / redakcja naukowa

Maciej Franc, Karol Kościelniak, Zbigniew Pilarczyk. — Toruń: Adam Marszałek, 2015. — S. 14–22; його ж. Орієнталізм і постколоніальний дискурс у контексті «постмодерністського виклику» // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 24: Міжвідомчий збірник наукових праць, відп. ред. С.В.Віднянський. — К.: Ін-т історії НАН України, 2015; його ж. Німецька колоніальна політика рейхсканцлера Отто фон Бісмарка // Науковий вісник Дипломатичної академії України, Вип. 22. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід, Частина I. Серія «Історичні науки», за аг. ред. В.Г.Циватого, Н.О.Татаренко. — К.: ДАУ при МЗС України, 2015; Троян С.С., Валюх Л.І., Плюта Н.В. Англо-франко-німецьке колоніальне протистояння в Африці (остання третина XIX ст.): Монографія. — К.: Кондор-Видавництво, 2016. — 246 с.

ЧАСТИНА І.

**КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА І НІМЕЦЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО (1884–1890 рр.)**

РОЗДІЛ 1.

Колоніальна пропаганда і політична боротьба в Німеччині з питань колоніальної політики в 1884–1885 рр.

Вступ Німеччини на шлях офіційної колоніальної експансії, а пізніше і «світової політики», був зумовлений і диктувався кількома фундаментальними чинниками.

По-перше, після завершення в 1871 р. процесу об'єднання країни на ґрунті швидкого господарського розвитку йшло формування промислової та торгової буржуазії зі своїми чітко вираженими економічними й політичними інтересами. Для неї була характерна готовність до рішучих дій на міжнародній арені. Кайзерівська Німеччина мала велику військову силу і викликала тривогу в своїх сусідів. Розвиток капіталізму дозволив Німеччині утвердитися в союзі європейських держав і вимагати свою долю у поділі світу. Він створив матеріальні умови для прискорення і завершення процесу формування ідеології німецького колоніалізму і переходу до політики заокеанських колоніальних загарбань. Оскільки боротьба за остаточний поділ, а потім переділ світу велася з економічно передовими державами, то кайзерівська Німеччина мобілізувала величезні господарські, військові та людські ресурси. Тому правлячі соціальні групи змушені були також докласти величезні зусилля, щоб ідеологічно підготувати народ до колоніальних загарбань, експансії і навіть війни. Дух колоніалізму став оволодівати німецькими торговельними, фінансовими та промисловими колами, які все сильніше прагнули заручитися в колоніальних справах офіційною урядовою підтримкою.

По-друге, готуючись до свого дебюту на поприщі колоніальної політики, німецька буржуазія розгорнула активну пропаганду колоніальних загарбань, в яку були втягнуті різні соціальні групи суспільства. Щоб створити сприятливу громадську думку, правлячі класи кайзерівської Німеччини використовували весь арсенал засобів: від трибуни рейхстагу до друкованої продукції, а також передвиборні баталії. Формування колоніалістських ідей у Німеччині й підготовка до колоніальних загарбань супроводжувалися активізацією колоніальної пропаганди. У своєму розвитку вона пройшла два етапи.

Перший (1871–1878 рр.), коли ідеї колоніальної експансії ліше почали здобувати своїх прихильників у масах німецького народу. Колоніальна пропаганда буржуазії обмежувалася розрізненими виступами окремих осіб, які однак ще не могли переконати правлячі кола щойно створеної Німецької імперії у необхідності колоніальних здобутків. Противники заокеанської експансії користувалися підтримкою уряду Бісмарка, який вважав, що час для колоніальних загарбань ще не наступив: держава повинна внутрішньо зміцнитися й утвердити свої позиції в Європі, перш ніж будувати колоніально-експансіоністські плани. Така точка зору знайшла відображення у відхиленні урядом і рейхстагом усіх пропозицій, автори яких хотіли використати перемогу над Францією у війні 1870–1871 рр. для захоплення її заокеанських володінь. Бісмарк відкинув ці пропозиції, вважаючи, що сприятливі умови для заокеанської колоніальної політики складуться пізніше.

Другий (1879–1883 рр.), коли позиція німецьких правлячих кіл з колоніального питання докорінно змінилася. Важливою передумовою активізації пропаганди колоніальної експансії і формування ідеології колоніалізму, головними носіями якої були буржуазія і юнкерство, став надзвичайно інтенсивний розвиток німецького капіталізму після завершення політичного об'єднання країни. У зв'язку з потребами розвитку промисловості, введенням політики протекціонізму, зростанням впливу торгового банківського капіталу з'явилася об'єктивна необхідність у придбанні Німеччиною власних колоній. Успіхи у сфері колоніальної політики повинні були зміцнити міжнародний авторитет кайзерівської Німеччини, сприяти вирішенню складних внутрішніх соціально-економічних проблем.

Поштовх до різкого піднесення колоніальної пропаганди дала поява книги Фабрі «Чи потрібні Німеччині колонії?» у 1879 р. Наступні п'ять років, за свідченням «Кельніше Цайтунг», були періодом посиленої і безперервної колоніальної пропаганди. Крім вимоги невідкладності, нове, що відрізняло колоніальну публіцистику, зводилося до наступного: якщо колоніальні пропагандисти 1870-х років вважали, що колонії в основному повинні бути торговими і переселенськими, то у 1880-х роках йшлося про використання сировинних джерел і резервів людських ресурсів у колоніях, про можливість вивозу капіталів разом з вивозом товарів. Там, де викладалися конкретні плани експлуатації колоній, вони передбачали створення потужних колоніальних това-

риств, які володіли б значними капіталами. Сприяння експорту німецьких товарів і капіталів, а також німецькій колонізації мало допомогти у розв'язанні внутрішніх соціальних протиріч. У формуванні колоніальних поглядів і переконань про назрілу необхідність колоніальної політики за океаном для кайзерівської Німеччини брали участь різноманітні колоніальні товариства, місіонерські організації, торговельні союзи та об'єднання. Серед них роль справжнього організаційного центру колоніально-пропагандистського руху став відігравати створений у 1882 р. Німецький колоніальний союз, який спирався на підтримку найвпливовіших суспільних сил і німецького уряду. В результаті на середину 80-х рр. XIX ст. країна була охоплена справжньою «колоніальною лихоманкою» і стояла на порозі вступу на шлях офіційної колоніальної політики.

По-третє, на рубежі 70–80-х рр. XIX ст. відбувся також поворот у поглядах рейхсканцлера Отто фон Бісмарка і німецького уряду на колоніальне питання, у їхньому ставленні до необхідності і можливості вступу Німеччини на шлях відкритих колоніальних засвоєвань. Урядовий кабінет уже на початку 1880-х років проявив активність у цілому ряді колоніальних питань. Бісмарк підтримав кроки впливових фінансистів А. Ганземана і Г. Блейхредера з метою захоплення Нової Гвінеї та інших тихоокеанських островів, а також колоніальне підприємство представника бременського торгового капіталу А. Людеріца в Південно-Західній Африці.

Сприяючи не тільки теоретичному розвитку, але й практичному втіленню колоніальних ідей, Бісмарк і німецький уряд водночас прагнули також до економії коштів на здобуття і управління колоніями. Виходячи з девізу «прапор йде за торгівлею», рейхсканцлер хотів підпорядкувати німецькому впливу території, на які не претендувала жодна з європейських колоніальних держав. «Королівські купці», як старомодно називав цей тип капіталістів Бісмарк, повинні були одержати патенти на манер англійських «королівських хартій» для самостійного управління «своїми» колоніями. Однак окремі колоніальні ділки і торгові компанії, які отримали від кайзера «охоронні грамоти», постаралися якомога швидше повернути назад державі даровані їм права на управління колоніями. Орієнтація на «королівських купців» базувалася на нерозумнні або на небажанні визнати факти значного подорожчання і ускладнення колоніальної політики в останній чверті XIX ст. Якщо в монополістичну епоху буржуазія прагнула господарювати в

колоніях без допомоги державної машини метрополії, то в нових умовах вона хотіла втягнути державу в економічне освоєння колоній, передати їй адміністративно-політичні функції. При цьому колоніальний капітал намагався отримати доступ до свого роду системи «державного кормління» і таким шляхом користуватися додатковими джерелами збагачення за рахунок не тільки народів колоній, але й трудящих мас метрополії. Особливо прагнула цього німецька буржуазія, оскільки їй могли дістатися порівняно бідні, не здатні до викачування надприбутків колонії. Англійці, які мали набагато більший досвід у колоніальних справах, з самого початку передбачали, що німецький уряд дуже швидко перейде від системи «охоронних грамот» до військово-бюрократичних методів управління колоніями.

Зростання інтересу Бісмарка та німецького уряду до колоніального питання, підтримка планів і дій німецького капіталу на колоніальній арені свідчили, на наш погляд, що ідеологія німецького колоніалізму все більше набувала офіційного характеру урядової державної політичної доктрини. В її основі знаходився підтриманий імперським урядом принцип про необхідність і доцільність для зміцнення внутрішніх і міжнародних позицій кайзерівської Німеччини здобуття нею колоніальних володінь. Одержавши підтримку з боку уряду, цей принцип активно впроваджувався у масову свідомість німецького народу, особливо його середніх бюргерсько-буржуазних соціальних верств. Остаточно цьому допомогла підтримана урядом і найвпливовішими економічними і політичними силами активна колоніальна пропаганда в Німеччині напередодні перших заокеанських загарбань 1884–1885 рр. Колоніально-пропагандистські ідеї неухильно і швидко перепплавлялися в офіційну теорію, стали невід’ємними елементами ідеології німецького колоніалізму. Вони безпосередньо сприяли вступу Німеччини в середині 1880-х років XIX ст. на шлях офіційних колоніальних анексій.

Загалом, піднесення колоніального руху й активізація колоніальної пропаганди в Німеччині напередодні перших заокеанських загарбань були викликані тим, що до керівництва ними прийшли наймогутніші соціально-політичні сили в особі поступово зростаючої торгової і фінансово-промислової буржуазії, інтелігенції і частини юнкерства. Зусилля ідеологів колоніальної пропаганди, прогресуюча зацікавленість експансіоністських кіл і агресивна демагогія політиків злилися воедино. Ідеологія німецького колоніалізму базувалася на переконан-

нях у провідній ролі Німеччини в світі, перевазі німців над іншими народами, праві розпоряджатися їхніми долями і диктувати їм свою волю. На рубежі 70–80-х рр. XIX ст. колоніальне питання з теоретико-пропагандистської площини перемістилося в сферу реальної політики. Пропаганда колоніальних ідей набула форми політичної агітації, зверненої до найширших верств німецького народу. Її повністю поділяли і були зацікавлені в колоніальних досягненнях практично всі групи правлячих кіл, які намагалися наздогнати втрачене у зв'язку з пізнім вступом Німеччини в боротьбу за поділ світу. Вони характеризували колоніальну експансію у вигляді політики, яка здійснювалася в інтересах усієї нації.

На середину 1880-х років німецьке суспільство ідеологічно було підготовлене до вступу країни на шлях заокеанської колоніальної експансії. Виникли основні організаційні умови успішної колоніальної політики, які проявилися в утворенні та діяльності відповідних товариств, союзів, організацій, місій. Уряд був готовий до проведення активної колоніальної політики, вибравши для її початку сприятливу міжнародну обстановку. Формування ідеології німецького колоніалізму вступило в завершальну стадію, пов'язану з німецькими колоніальними загарбаннями, їх офіційним визначенням і встановленням системи німецького колоніального управління.

Після детального вивчення політичних і дипломатичних аспектів ситуації на півдні Африки Бісмарк прийняв рішення: як тільки випаде зручна можливість взяти бухту Ангра-Пекену й інші південно-західно-африканські території купця Людерица під німецький захист. Така можливість трапилася дуже швидко. Прагнучи не допустити переходу Ангра-Пекени під контроль Капської колонії, канцлер 24 квітня 1884 р. направив телеграму німецькому консулу в Капштадті, в якій доручив йому офіційно заявити, що Людериц і його колоніальні поселення знаходяться під захистом імперії. Кайзерівська Німеччина заволоділа першою колонією і офіційно стала на шлях колоніальної політики.

Розпочавши колоніальні загарбання значно пізніше багатьох європейських держав, Німеччина проявила при цьому велику агресивність. Європейські колоніальні країни, і перш за все Великобританія, дуже швидко переконалися, який небезпечний конкурент з'явився у боротьбі за остаточний поділ світу. Успіхи німецької колоніальної експансії значною мірою пояснювалися дуже сприятливим міжнародним стано-

вищем, яке полегшило Німеччині дипломатичне закріплення здійснених загарбань. Сприятлива зовнішньополітична ситуація полягала, поперше, у наявності тоді ще не зайнятих заокеанських земель, а, подруге, в розвитку гострих конфліктів між Великобританією та її союзниками. Англо-російське зіткнення у 1884–1885 рр. на підступах до Афганістану та англо-французькі суперечності в Єгипті й Індокитаї були величезною знахідкою для німецької дипломатії. Ці події відвертали увагу Англії та Франції від Африканського континенту, де Німеччина у 1884 р. прибрала до своїх рук перші колоніальні володіння.

Німецькі політики були в цілому дуже задоволені розвитком подій. Він на деякий час послабив можливість утворення антинімецької коаліції. Німеччина одержала велику свободу дій, в тому числі і в такій небезпечній сфері політики як колоніальна. Чергуючи методи умовлянь, шантажу, погроз, філіп'як у рейхстазі та офіційній пресі, німецький рейхсканцлер прагнув змусити англійців змиритися з вторгненням німців у колоніальну сферу. В результаті Англія пішла на значні поступки і 22 червня 1884 р. визнала німецький протекторат над Ангра-Пекеною. Ще через три місяці британський уряд змушений був погодитися на протекторат кайзерівської Німеччини над всією Південно-Західною Африкою від р. Оранжевої до португальських колоніальних володінь. Німці стали тіснити англійців не тільки на атлантичному побережжі Південної Африки, але й у союзі з бурами також з боку Індійського океану.

За ініціативою Німеччини в листопаді 1884 р. в Берліні відкрилася міжнародна конференція по Конго, яка, за влучним виразом німецького історика Г. Лота, «відіграла ключову роль у майбутній колоніальній політиці» [1]. Вона була скликана «для визначення взаємного становища європейських народів, які торгували на берегах південноафриканської річки Конго, — говориться в «Записці про завдання Берлінської конференції». — Конференція повинна була забезпечити свободу судноплавства по цій річці для всіх комерційних народів і, разом з тим, визначити умови, при дотриманні яких цивілізовані держави можуть займати щойно відкриті землі, які належать народам або племенам диким чи напівдиким» [2]. Уже згадуваний граф Капніст повідомляв, що її мета «полягала у відкритті для європейської промисловості і колонізації — між іншим і німецької, — нового збуту і нового поприща при умовах повної рівності, тобто з усуненням тієї монополії, якою корис-

тувалася у цьому відношенні до останнього часу Англія» [3]. Співвідношення сил на конференції у німецькій інтерпретації наочно показав сатиричний журнал «Kledderadatsch». На малюнку під назвою «Поділ Західної Африки» зображений Бісмарк, який ріже великий кавун з написом «Конго»; француз, англієць і маленький португалець терпляче чекають належні їм шматки кавуна. Під малюнком підпис: «Малюк (португалець), який хотів зірвати плід, коли він ще не дозрів (англо-португальський договір від 26 лютого 1884 року), хоче й тепер, коли відбудеться розподіл, одержати найбільший шматок» [4].

У лютому 1885 р. Берлінська конференція закінчилася підписанням «Заключного акту». Басейн Конго і деякі сусідні області були оголошені областю або зоною вільної торгівлі, відкидалися претензії Великобританії і Португалії на ці території [5]. Згідно підсумкового документу конференції, за ввезення у межі зони товарів не збиралися мита. Всі учасники «Акту» зобов'язувалися «поважати нейтралітет територій», які згідно договору складали зону вільної торгівлі і користувалися там рівними правами стосовно придбання власності та промислової діяльності. Це стосувалося і Німеччини, яка, таким чином, зуміла проникнути в цей район Африки. Була встановлена свобода судноплавства для торгових кораблів усіх націй по р. Конго та її протоках на засадах «повної рівності». Для забезпечення виконання цих постанов передбачалося створення міжнародної комісії з представників усіх держав, які підписали «Акт». Берлінська конференція була не тільки спробою організованого колоніального грабунку Африки, але й першою спробою використати систему міжнародних дій для мирного політичного врегулювання колоніальних конфліктів.

Берлінська конференція з Конго підтвердила той факт, що колоніальний поділ Африки між крупними капіталістичними державами вступив у завершальну стадію. Про стрімкі темпи завершення розподілу Африканського континенту свідчить заява британського політичного лідера лорда Солобері. Він говорив: «Коли я покинув Форін офіс у 1880 році, ніхто не думав про Африку. Коли я повернувся туди в 1885 р., нації Європи майже сварилися одна з одною щодо різних її шматків» [6].

У самій Німеччині, як писала російська преса, «перша несмілива спроба німців утвердити свою владу в одній з місцевостей, яка прилягала до Капської колонії в Африці, відразу вийшла в розряд першорядної події...; газети вітали цей крок з надзвичайним захопленням» [7].

Німецькі колоніальні підприємства 1884–1885 рр. справили вирішальний вплив на охоплення колоніальною пропагандою широких верств німецького суспільства, остаточне складання ідеології німецького колоніалізму та поклали початок становлення системи заморських колоніальних володінь кайзерівської Німеччини.

Вступ Німеччини на шлях колоніальних загарбань і включення урядових кіл у пропаганду колоніальної політики довершили процес її теоретичного обґрунтування і практично перевели теоретичні положення і висновки в ідеологічні колоніалістські установки. Настала черга зробити ці установки способом мислення всього суспільства, наслідком чого стало зростання шовінізму в середині 80-х–90-х роках XIX ст.

23 червня 1884 р. Бісмарк виступив у бюджетній комісії рейхстагу з офіційним проголошенням колоніальної політики імперії. На засіданні були присутні 100 депутатів, члени союзної ради і міністри. У зв'язку з цим російський оглядач відзначав: «Тільки після того, як перемога над англійцями була забезпечена й Ангра-Пекена фактично здобута, Бісмарк ознайомив рейхстаг зі своєю колоніальною програмою...» [8]. Під час виступу канцлер зробив заяву про можливості і методи колоніальної політики держави в цілому і в африканських землях зокрема. Він запевнив зібрання, що перешкоди з боку Англії в цьому питанні усунуті. Бісмарк звернув увагу на зв'язок між колоніальною політикою і проектом державного субсидування поштово-пароплавних ліній, запропонувавши розглядати цей проект з позицій колоніальних, а не вузькогосподарчих інтересів Німеччини.

Рейхсканцлер натякнув, що за Ангра-Пекеною послідувать інші колоніальні здобутки, управління якими уряд передасть до рук «підприємливих співвітчизників, які плавають морями і ведуть торгівлю» [9]. Бісмарк обіцяв їм захист з боку держави. Заспокійливі нотки в промові глави німецького уряду, який прагнув зобразити колоніальну політику чисто «торговим підприємством» і заняттям переважно торгових осіб, були адресовані, з одного боку, англійцям, а, з другого, ліберальній більшості рейхстагу, яка відображала настрої частини буржуазних верств суспільства, котрі з недовір'ям поставилися до колоніальних загарбань.

Популярна колоніальна політика мала розсіяти зростаюче розчарування урядом і зміцнити його авторитет. Добре вивчивши розстановку політичних сил у Німеччині, англійський посол у Берліні Расел восени 1884 р. доповідав своєму урядові: «Бісмарк, змушений поступово

зростаючою в Німеччині колоніальною манією діяти в питанні про Ангра-Пекену всупереч своїм кращим переконанням, відкрив невідоме до тих пір джерело популярності в колоніальній політиці» [10]. Сам рейхсканцлер відверто визнавав значення колоніальної політики як важливого внутрішньополітичного аргументу. В листі до німецького посла в Лондоні графа Мюнстера від 25 січня 1885 р. він писав: «Колоніальне питання хоча б з точки зору внутрішньої політики має для нас життєво важливе значення... Громадська думка останнім часом приділяє настільки велике значення колоніальній політиці, що становище уряду суттєво залежить від її успіху. Найдрібніший шматок Нової Гвінеї або західноафриканського узбережжя, навіть якщо об'єктивно він нічого не вартий, зараз для нашої політики важливіший, ніж увесь Єгипет і його майбутнє» [11].

Бісмарк розраховував, як вірно зауважив німецький історик Галл, «шляхом політики колоніальної експансії зміцнити основи і далі стимулювати політичний та економічний розвиток Німецької імперії» [12]. Крім того, посилення пропаганди колоніальних загарбань і розвиток заокеанської експансії повинні були в певній мірі сприяти усуненню соціальних суперечностей всередині Німеччини. Виступ Бісмарка і його заява у рейхстазі викликали бурхливе схвалення правлячих класів. Вони дали поштовх ще більшому розмаху шовінізму і колоніальних пристрастей. «Рідко коли, — відзначала «Альгеймайне Цайтунг», — рейхсканцлер досягав більшого успіху, ніж той, який принесла йому заява про колоніальну політику спочатку в бюджетній комісії, а потім на засіданні рейхстагу» [13].

Однак з деяких питань виникли серйозні політичні розбіжності. Так, суперечності розгорілися, в першу чергу, в зв'язку з законопроектом про державне субсидування поштово-пароплавних ліній, який вперше був винесений на обговорення рейхстагу влітку 1884 р. Проти нього як одного з засобів проведення колоніальної політики виступила частина партії Вільнодумний союз в особі її депутатської групи в рейхстазі. Правда, відмова «вільнодумної» фракції, як повідомляла «Альгеймайне Цайтунг», «була несхвально зустрінута в значній частині цієї партії» [14]. Проти «дріб'язкових і недалекоглядних» арифметичних викладок «вільнодумних», з точки зору яких німецьку пошту набагато вигідніше було возити на чужих пароплавах, ополчилася «Кельніше Цайтунг». Газета прямо писала, що головне не в пошті, а в тому, що введення запроектованих пароплавних ліній в Австралію й Індокитай

є однією з умов, без якої неможлива «активна заокеанська політика» [15]. Не дивлячись на це, зусиллями представників Вільнодумного союзу і лівобуржуазних партій у рейхстазі законопроект був відхилений.

Він знову обговорювався в бюджетній комісії і на пленумі заново обраного рейхстагу, починаючи з 20 листопада 1884 р. До цього законопроекту в результаті колоніальних загарбань в Африці були додані західно — та східноафриканські лінії, а розмір субсидій збільшений майже на 1,5 млн. марок і склав у сумі 5,4 млн. марок [16]. У цілому проект закону про державне субсидування поштово-пароплавних ліній тричі слухався у рейхстазі нового скликання. Його обговорення було своєрідним відображенням боротьби колоніальної і антиколоніальної лінії у німецькому суспільстві, свідчило, що ідеї колоніалізму проникли далеко не у всі його верстви. Санкт-Петербурзький «Правительственный вестник» писав: «Законопроект про призначення субсидій пароплавним товариствам, які займаються заморським сполученням, відкинутий на останній сесії німецького парламенту, зустрічає також сильну опозицію і в цю сесію. Відомо, що після першого читання він був переданий у комісію з 21 члена. Опозиція має в ній більшість». Головними противниками виступали депутати від партії «Центру» і Вільнодумного союзу. Спочатку вони добилися, підкреслювала газета, щоб кожна лінія обговорювалася і голосувалася окремо: «Представники партії «Центру», які засідали в комісії, запропонували виділити для східноазіатської пароплавної лінії 170 тис., австралійської — 2,3 млн., середземноморської — 400 тис. і африканської — 1 млн. марок, але при цьому заявили, що відповідний закон повинен вступити в силу одночасно з законоположеннями, які обкладуть процентними податками рухомі капітали» [17]. Потім депутати від «Центру» відмовили в субсидії африканській і австралійській лініям, погодившись на виділення коштів тільки для східноазіатської лінії. Але уряд та його прихильники у рейхстазі в особі консерваторів і націонал-лібералів не могли прийняти проект у такому вигляді. У результаті при голосуванні 30 січня 1885 р., яке прирівнювалося до другого слухання, він був відхилений.

Трете читання законопроекту про субсидії пароплавним компаніям з боку держави відбулося на засіданні рейхстагу 16 березня 1885 року і продовжувалося майже вісім годин. Під час дебатів дуже активно на користь урядового проекту висловився депутат від партії консерваторів Гельдорф. Депутат «Центру» Рінтелен пропонував обмежитися

однією лише східноазіатською лінією, вважаючи, що колоніальні плани Бісмарка виходять з абсолютного нерозуміння колоніальної політики і колонії послаблять Німеччину. Проти цієї точки зору, з обґрунтуванням необхідності колоніальної експансії виступив сам імперський канцлер, якого підтримала більшість рейхстагу. 170 голосами проти 159 була схвалена австралійська пароплавна лінія, але відхилена африканська (157 — за, 166 — проти). Рейхстаг затвердив асигнування у розмірі 4 млн. марок на австралійську та східноазіатську пароплавні лінії [18]. Однак голосування в рейхстазі також свідчило, що значна частина депутатів, які виражали інтереси і користувалися підтримкою певної частини суспільства, була настроєна нейтрально або навіть вороже до німецької заокеанської політики. Це означає, що незважаючи на колоіальні досягнення, ідеологія німецького колоніалізму проникла в основному тільки в середовище правлячих класів і деяких груп середніх верств німецького народу.

Ще однією ілюстрацією політичних розбіжностей з питань колоніальної політики служило обговорення кредиту в розмірі 150 тис. марок, який уряд запросив на витрати для дослідження Центральної Африки [19]. На першому засіданні німецького парламенту 10 січня 1885 року член консервативної партії, взявши до уваги успіхи канцлера на поприщі зовнішньої політики. Лідер «Центру» Віндтхорст заявив, що він співчуває колоніальній політиці Бісмарка, але водночас вважає передбачливу ощадливість в державних витратах обов'язковою умовою сприятливої фінансової політики. Бісмарк у своєму виступі підкреслив, що прагнення Німецької імперії до розширення своїх колоніальних володінь зустрівало у всіх верствах населення співчутливий відгук (насправді це було явним перебільшенням, у чому ми переконалися з наведеного вище матеріалу і ще переконаємося пізніше). За рахунок кредиту уряд хотів заохочувати дослідження, які проводило в Африці Берлінське географічне товариство. «Якщо, — сказав на закінчення канцлер, — рейхстаг не побажає сприяти успіху підприємств, спрямованих на відкриття нових шляхів для наших торгових зносин з африканськими народами, то колоніальний рух повинен буде зупинитися, бо він може мати успіх тільки при сприянні одностайного національного пориву» [20].

Одночасно були розглянуті і деякі інші важливі питання. Бісмарк інформував депутатів про протидію з боку англійців німецькій колоніальній політиці в Камеруні і запропонував затвердити асигнування для

оплати чиновників і будівництва адміністративних приміщень у Камеруні, Того, Ангра-Пекені. Віндтхорст, «посилаючись на отримані донесення про бої між німецькими військовими загонами і туземцями в нових німецьких поселеннях, висловив побоювання, щоб колоїнальна політика канцлера не втягнула Німеччину в дальші зіткнення як з туземцями, так і з іноземними націями». У відповідь Бісмарк сказав: «Якщо Англію здивували колоїнальні спроби Німеччини, то в цьому немає нічого незвичайного. Ми зв'язані з Англією давніми дружніми відносинами, які повинні намагатися підтримувати всіма засобами» [21]. На наступному засіданні рейхстагу 23 січня запрошений урядом кредит у розмірі 150 тис. марок для колоніальних цілей в Африці був затверджений [22]. Проти виступила тільки фракція партії «Центру», підтримана депутатами-соціалістами. Однак відійшли від опозиції і перейшли на сторону урядової більшості депутати від Вільнодумного союзу. Віндтхорст навіть заявив, що подібний відступ від принципів опозиції, який дозволили собі «вільнодумні», рівносильний зраді. Саме з причини переходу фракції Вільнодумного союзу на бік консерваторів і націонал-лібералів опозиція залишилася в меншості при голосуванні з питання про надання урядового кредиту для дослідження Центральної Африки.

Одночасно з дискусіями в рейхстазі німецькі урядові інстанції та преса вели пропагандистську війну з англійцями, які були невдоволені колоніальним завзяттям німців. Наприкінці лютого 1885 року англійський міністр закордонних справ лорд Гренвіл виступив у парламенті з особистими випадками проти Бісмарка. Він повідомив, що канцлер давно вже радив Великобританії захопити Єгипет. Бісмарк відповів на цей випадок під час свого виступу в рейхстазі 2 березня. Спочатку він дав вихід своєму роздратуванню з приводу перешкод і труднощів, які створюють ліберальні депутати колоніальній політиці уряду. При цьому кілька разів з особливим наголосом підкреслив, що цю політику підтримує більшість німецького народу, що вона проводиться і буде проводитися до тих пір, поки за неї стоїть народ. Бісмарк, звичайно, перебільшував, але він не міг втратити можливість вколоти своїх ліберальних противників, протиставивши їх погляди «волі народу» [23].

Після цього рейхсканцлер перейшов до зарубіжної реакції на німецькі здобутки. Бісмарк сказав, що Гренвіл помиляється, якщо думає, що він коли-небудь радив англійцям «взяти Єгипет». Він завжди був

противником анексії Єгипту, не визнавав зацікавленості Великобританії в одержанні там забезпечених позицій, яких вона могла б домогтися шляхом угоди з турецьким султаном. На думку німецького канцлера, такий варіант не викликав би невдоволення із боку Франції. Свою поведінку Бісмарк пояснював рейхстагу постійним бажанням зберегти в Європі мир. Дуже спритно піднесені Бісмарком пояснення його позиції у єгипетському питанні і запевнення, що «скромні колоніальні спроби Німеччини» не зачіпають життєвих інтересів Англії, були підкріплені англо-німецькими переговорами в Лондоні. В результаті Гренвіл відмовився від своїх претензій, а прем'єр-міністр Гладстон публічно визнав право Німеччини на проведення колоніальної політики [24]. Однак це було короткочасне примирення і дещо пізніше колоніальні конфлікти між Німеччиною та Великобританією розгорілися з новою силою. Отже, завершальний період процесу формування ідеології німецького колоніалізму супроводжувався посиленням англо-німецького антагонізму, що на практиці вело до втілення одного з її положень — принципу антианглійської направленості німецьких колоніальних планів і проєктів.

У цілому слід зазначити, що політична боротьба у зв'язку з першими колоніальними загарбаннями в Африці й Океанії, яка розгорнулася між партіями, що представляли інтереси різних соціальних груп німецького суспільства, носила не тільки принциповий, але й тактичний характер. У значній мірі вона була викликана конкретними завданнями парламентської діяльності такої чи іншої партії або її фракції у рейхстазі. Протидія колоніальній політиці з боку Вільнодумного союзу та її лідера Ріхтера не носила класового характеру і зводилася в основному до економічних доказів «про зростаючу вартість колоній без повернення компенсації» і «про жадюгідний стан поселень білих людей у колоніальних областях» [25]. Так, іронічно висловившись з приводу «пустинної, піщаної коси у Південно-Західній Африці» [26], Ріхтер через кілька днів уточнив свої слова. «В тому випадку, якщо зараз, — сказав він, — рейхсканцлер внесе в рейхстаг доповнення до пропозиції відносно територій, які ще не мають упорядкованої державної влади, то проти цього не буде ніяких принципових заперечень» [27]. Виступаючи 10 січня 1885 р. в рейхстазі, він уточнив цю заяву. Ріхтер визнав, що його партія цілком стоїть на ґрунті програми, викладеної Бісмарком у промові 26 червня 1884 р. Вона лише не хоче допустити пере-

ходу Німецької імперії на шлях створення дорогої «французької колоніальної системи»* [28]. Другий лідер цієї партії — Ріккерт — висловився ще точніше. Він, зокрема, сказав: «У згоді з моїми товаришами по партії я повторюю, що погляди, висловлені рейхсканцлером на засіданні бюджетної комісії стосовно колоній, зустрічають наше повне схвалення» [29]. Ще раніше у доповіді на з'їзді Вільнодумного союзу цю ж думку обґрунтував Штауфенбург [30]. «Вільнодумні» всіма силами підкреслювали своє повне схвалення колоніальної політики Бісмарка і в ході передвиборчої компанії, яка розгорнулася восени 1884 р.

Також немає ніяких серйозних підстав для твердження, що проти німецької колоніальної експансії принципово виступила партія «Центру». Її друкований орган газета «Германія» ще до офіційного проголошення Бісмарком колоніальної політики вела пропаганду на її користь. У передовій статті, присвяченій пароплавному законопроекту, автор жалкував, що «світ поділений без нас» і заявляв: «Тепер не повинно залишатися сумнівів відносно того, що наступив останній строк для розподілення придатних для колонізації областей, що залишилися, і заволодіння торговельними шляхами та ринками». поряд із справедливою і конструктивною критикою законопроекту, «підхід до нього не повинен бути дріб'язковим, лихварським, інакше ми дуже пізно потрапимо до остаточного поділу світу» [31]. «Германія» писала, що «принципових заперечень проти законопроекту немає і не може бути» [32].

Через деякий час газета знову присвятила передову статтю колоніальній проблемі. «На питання, чи слід Німеччині прагнути до здобуття колоній, — писала вона, — ми відповідаємо стверджувально і робимо це охоче» [33]. У зв'язку з цим «Кельніше Найтунг» підкреслювала, що «ультрамонтанська газета, звичайно, не здатна проїнятися до глибини душі такою національною справою, як колоніальна політика, але вона, у крайньому випадку, досить розумна і тверезомисляча, щоб рахуватися з фактами» [34]. Вивчивши позицію газети «Германія», можна прийти до висновку, що вона намагається уникнути докорів з боку інших органів

---

*На перших порах проти такого шляху виступав і сам Бісмарк. У рейхстазі 26 червня 1884 р. він сказав: «Повторюю, я проти колоній. Я хочу сказати проти колоній, якщо мати на увазі ту систему, яка переважала в минулому столітті і яку зараз можна назвати французькою системою; я проти колоній, які створюються як бази, а потім туди залучаються переселенці, призначаються службовці, створюються гарнізони... Наше прагнення зводиться не до утворення провінцій, а до надання захисту вільному розвитку комерційних підприємств проти нападу безпосередніх сусідів і проти пригноблення та нанесення їм шкоди іншими європейськими державами». Однак канцлер швидко відмовився від цього плану, призначивши в німецькі колонії імперських комісарів, увівши туди війська.

німецької преси у відсутності патріотичних почуттів і в цілому підтримувала колоніальні кроки уряду Бісмарка та тих груп німецького суспільства, інтереси яких він виражав. Відповідно газета відіграла свою роль у піднесенні та поширенні колоніальної пропаганди.

Виходячи з цього, критичні виступи лідерів католицької партії «Центру», які інколи навіть містили особисті випадки проти Бісмарка, пропозиції про передачу питань у комісії рейхстагу, зовсім не свідчили про наявність дійсних розходжень з урядом з колоніального питання. Вони були викликані конкретними інтересами парламентської політики партії. Вона намагалася у відповідь на схвалення німецької колоніальної експансії отримати поступки в інших питаннях. При цьому в плани партії «Центру» не входив справжній опір уряду з питань ідеології і політики колоніалізму. Виступаючи в рейхстазі, її лідер Віндторст висловився дуже точно і недвозначно: «Панове, що стосується колоніальної політики, то рейхсканцлер, на моє велике задоволення, зробив пояснення, яке я повністю поділяю. Я твердо хочу сприяти колонізації у будь-якому вигляді і в тих межах, у яких вона є розумною» [35]. За розумну колоніальну політику лідер «Центру» ратував і з трибуни парламенту в березні 1885 р. На засіданні сесії рейхстагу він сказав: «Ми виступаємо повністю і рішуче за здорову, не авантюристичну колоніальну політику... Ми вважаємо її у вищій мірі важливою для інтересів вітчизни» [36]. Для підтвердження сказаного слід врахувати, що принципова протидія колоніальній політиці в умовах ажіотажу, який охопив правлячі кола і частину німецького суспільства, могла стати дуже небезпечною для самої партії та її ролі в політичному житті кайзерівської Німеччини.

Провідні позиції у колоніальній пропаганді німецької буржуазії та в підтримці колоніально-експансіоністської політики Бісмарка займала націонал-ліберальна партія. Її рупором і друкованим органом виступала газета «Кельніше Цайтунг». Вона завжди дуже сильно залежала від уряду Бісмарка, надаючи йому підтримку в багатьох питаннях зовнішньої, колоніальної і внутрішньої політики. У зв'язку з такою позицією «Кельніше Цайтунг» Ріхтер, виступаючи з промовою у бюджетній комісії рейхстагу, прямо відніс газету до офіційних органів. Бісмарк відповів, що, «на жаль, «Кельніше Цайтунг» не має до нього ніякого відношення, але він дуже щасливий, що його в даному випадку підтримує така впливова газета» [37]. Не дивлячись на це, лідер сеце-

сіоністів Л. Бамбергер поставив кельнську газету в один ряд з урядовою «Норддойче Альгемайне Цайтунг». «Кельніше Цайтунг» заявила, зрозуміло, протест і підкреслила свою «незалежність» від урядових правлячих кіл.

Дуже багато уваги колоніальній політиці «Кельніше Цайтунг» почала приділяти з квітня 1884 р. Майже в кожному номері вміщувалися статті й замітки з колоніальної тематики. Причому публікація такої великої кількості матеріалів на колоніальні теми почалася раніше, ніж стала відомою телеграма Бісмарка від 24 квітня 1884 р. про анексію Ангра-Пекени. Вона була опублікована в газетах тільки 27 травня [38]. Можна припустити, що «Кельніше Цайтунг» задавала тон у колоніальній пропаганді. Після цього газета почала приділяти колоніальній політиці значно менше уваги. Таким чином, орган націонал-лібералів розпочав свою кампанію у той момент, коли Бісмарк вирішив використати зовнішньополітичні труднощі Англії для здійснення німецьких колоніальних намірів. Закінчила «Кельніше Цайтунг» активну пропаганду як тільки уряд прийшов до висновку, що сприятливої для Німеччини ситуації в колоніальному питанні більше не існує.

На захист колоніальної політики Бісмарка енергійно виступила зв'язана з ним щотижнева націонал-ліберальна газета «Гренцботен», яка виходила у Лейпцигу. особливо часто вона друкувала на своїх шпальтах статті таких прихильників рейхсканцлера, як співробітник міністерства закордонних справ Бухер і редактор самого щотижневика Буш, а також відомого пропагандиста колоніальних загарбань барона Брюггена. Останній особливо запекло нападав на фракцію сецесіоністів за її опозицію колоніальній політиці [39]. Саме «Гренцботен» під час виборів у рейхстаг восени 1884 р. закликав виборців забалотувати «кліку політиканів», що гальмувала вирішення колоінального питання, і послати на її місце у рейхстазі «добрих патріотів», які підтримують колоніальні заходи рейхсканцлера. Урядовий офіціоз присвятив серію своїх матеріалів до 70-річчя з дня народження Бісмарка, використавши цю дату для схвалення колоніальної політики Німеччини. Націонал-ліберальні газети переконували, що без власних колоніальних володінь Німецька імперія не зможе скласти конкуренцію Великобританії на міжнародній арені.

Стосовно журналів, які відображали позицію націонал-ліберальної партії, то найбільший інтерес викликає широко відомий і впливовий

щомісячник «Пруссіше Ярбюхер». Його позиція визначалася уже відомими поглядами головного редактора Трейчке і численними статтями барона Брюггена. Від позиції «Гренцботен» вона відрізнялася лише ще більш яскраво вираженим шовіністичним забарвленням колоніальної пропаганди й антибританським спрямуванням більшості матеріалів, присвячених питанням зовнішньополітичної і колоніальної діяльності німецького уряду. Посилання буржуазної опозиції на економічну нерентабельність колоніальної політики «Пруссіше Ярбюхер» трактував як «єврейську» концепцію, згідно якій «покликанням великої нації є торгівля, а не панування» [40]. В уяві Трейчке та його однодумців «велика нація», якою, безсумнівно, був німецький народ, перш за все повинна панувати над іншими народами. Питання престижу для неї важливіші, ніж грошові розрахунки Бамбергера.

У цьому випадку слід згадати зауваження німецького історика, послідовного захисника колоніальної експансії Дармштеттера. Він писав: «Серед тодішніх прихильників німецької колоніальної політики дуже часто панувала думка, ніби великим державам колонії так необхідні, як багатій людині з відомим становищем у суспільстві необхідна коляска, коні та ліврейні лакеї» [41]. Саме такого роду міркуваннями престижу користувалися автори на сторінках «Пруссіше Ярбюхер».

Можна сказати, що на шпальтах своїх газет і журналів націонал-ліберали надавали великого значення пропаганді колоніальних загарбань і виступали з підтримкою колоніальної політики уряду Бісмарка. Друковані органи націонал-ліберальної партії взяли найактивнішу участь у колоніальній пропаганді, в дискусіях колоніально-політичної проблематики, відстоюючи при цьому позиції правлячих кіл і буржуазних верств суспільства.

У цілому не була ворожою колоніальній політиці позиція консервативних (консерватори і «вільні консерватори») партій. Це підтверджують полемічні публікації в газетах, участь аристократів у заснуванні та діяльності НКС, поведінка парламентських фракцій консерваторів обох напрямків, які практично завжди підтримували колоніальні підприємства уряду. Експерт партії «вільних консерваторів» з питань колоніальної політики і німецький консул на Занзібарі О. Арендт у 1886 р. написав лист «Завдання німецької колоніальної політики». Він констатував, що німці, як «простий народ-мислитель», не можуть обійтися без колоніальної політики [42]. За продовження колоніальної екс-

пансії на обширній території Африканського континенту і тихоокеанського регіону ратував у своїх виступах ще один лідер цієї партії В. Кардорф [43].

Але серед правого крила консерваторів була окрема група аграріїв, що не бачила дял себе ніякої користі в колоніальних авантюрах. Відомості про це можна почерпнути з журналу «Дойче Рев'ю». У січні 1885 р. він надрукував анонімну статтю однієї «державної консервативної людини». Стаття називалася «Якої безпосередньої користі слід чекати сільському господарству від колоній?». Давалася відповідь — «ніякої!». Навпаки, підкреслювалося у статті, сільське господарство англійських колоній задушило сільське господарство метрополії, і в світлі такого уроку важко зрозуміти, які причини могли б змусити німецьких сільських господарів відчувати особливе натхнення від неї придбання Німеччиною колоній [44]. Найвірогідніше, що ця частина консерваторів мала опору в організації юнкерів Об'єднання прихильників податкової і господарської реформи.

Позиція ще однієї політичної партії — Прогресистської — з колоніального питання добре прослідковується у результаті дослідження матеріалів газети «Фоссіше Цайтунг». Вона не поділяла величезного натхнення колоніальних ентузіастів, але ніколи відкрито не відмовлялася підтримати заходи, «необхідні для захисту життя і майна німців за океаном» [45]. Саме під прапором такого «захисту» діяла німецька буржуазія з перших своїх кроків на колоніальній арені.

Підтримала колоніальну політику Німеччині і найбільш ліва з буржуазних газет, орган Південнонімецької народної партії «Франкфуртер Цайтунг». У 1880 р. вона закликала до відхилення Самоанського законопроекту, але тепер вважала, що прагнення колоніальних кіл заслуговують підтримки у тій мірі, у якій вони спираються на потребу «сприяти німецькому експорту і знайти відповідне національним інтересам використання наших надлишкових сил по той бік океану» [46]. Виходячи з цього, у 1884–1885 рр. «Франкфуртер Цайтунг» надала свою повну підтримку поміркованій політиці рейхсканцлера з його системою підтримки колоніальних підприємств німецьких купців.

Таку ж еволюцію здійснила і так звана безпартійна аугсбурзька (з жовтня 1882 р. мюнхенська) «Альгемайне Цайтунг». Вона була найпопулярнішою газетою в тодішній Німеччині. На неї у зв'язку з її так званою безпартійністю часто посилаються історики різних наукових шкіл і напрямків. За весь 1883 р. «Альгемайне Цайтунг» опублікувала

лише кілька статей і кореспонденцій на колоніальні теми. У першому кварталі 1884 р. в ній було вміщено не більше 10 таких заміток, а в другому кварталі цього ж року — понад 50. Зимом 1884–1885 рр. значна частина майже кожного номеру газети відводилася під публікації з колоніального питання. Змінилася і направленість матеріалів, які публікувалися в газеті. Якщо раніше вона давала можливість висловитися на своїх сторінках як прихильникам колоніальної політики, так і її противникам, то в середині 1880-х рр. у ній переважає, і чим далі, тим більше, загальний «колоніально-шовіністичний» настрій німецької буржуазної преси.

Таким чином, німецька преса зіграла велику роль в ідеологічному забезпеченні та підтримці колоніальних загарбань кайзерівської Німеччини в Африці й Океанії у середині 80-х рр. XIX ст. Вона була виразником інтересів різноманітних політичних сил і тому дає можливість всебічно дослідити питання пропагандистського забезпечення колоніальних анексій і політичної боротьби в Німеччині навколо проблем колоніалізму. Приведені дані про позицію провідних органів буржуазної преси і періодики дають підстави вважати, що на середину 1884 р. значна частина німецької буржуазії була в тій чи іншій мірі охоплена колоніальною лихоманкою і прагненням взяти участь у грабунку заокеанських територій. Преса, з одного боку, відображала громадську думку з колоніального питання, а з іншого, формувала цю думку, намагаючись, у першу чергу, впливати на середні верстви німецького суспільства, які стали б носіями ідеології колоніалізму.

У 1884–1886 рр. продовжувався випуск німецької літератури з колоніальних проблем, у якій також знайшла відображення політична боротьба і позиція німецької громадськості з питань колоніальної політики. Ряд книг і брошур присвячені анексованим Німеччиною заокеанським країнам і землям. У цьому плані викликає певний інтерес брошура німецького мандрівника Рольфса про Анра-Пекену [47], де у популярній формі описано підприємство купця Людерица в Південно-Західній Африці. Автор намагався, хоча й дуже поверхово, охарактеризувати життя і побут туземного населення, обґрунтувати права німецьких колонізаторів на володіння цією територією.

Серед інших праць прихильників і пропагандистів колоніальної експансії слід відзначити брошуру Г. Штегемана «Колоніальна політика Німеччини», у якій автор стверджував, що «у великій політиці не

існує ніяких етичних принципів і ніяких юридичних норм», всі питання вирішуються силою. Німцям потрібно швидше засвоїти це правило і навчитися його використовувати в своїх інтересах [48]. Перед нами яскравий приклад пропаганди рядовими колоніальними публіцистами тих ідей, які розвивав Трейчке. Великою популярністю у колоніальних колах користувалися раніше уже згадувані стаття самого Трейчке «Перші спроби німецької колоніальної політики» (надрукована в журналі «Пруссіше Ярбюхер»), книга Арендта «Завдання німецької колоніальної політики», спеціальна публікація відділення військової історії німецького генерального штабу «Бранденбург — Пруссія на західному узбережжі Африки 1681–1721 рр.», а також опублікована у вересні 1884 р. на сторінках «Кельніше Цайтунг» стаття на цю ж тему.

Найбільш відомою з виданих у цей час у Німеччині книг з колоніальної тематики вважалася робота Рошера «Колонії, колоніальна політика і еміграція». Вона була опублікована у 1885 р. третім виданням [49]. Спеціальний додатковий розділ до книги Рошера написав керівник Центрального союзу торговельної географії і директор створеного в лютому 1884 р. «Німецького експортного банку» Яннаш. Ратуючи, як і в попередніх двох виданнях, у першу чергу за розвиток німецької зовнішньополітичної експансії на територію країн Південно-Східної Європи, автори, разом з тим, набагато більше місця відвели перспективам і можливим наслідкам заокеанської колоніальної політики. Саме цьому і був присвячений розділ, написаний Яннашем. Поворот у книзі в бік заморської політики був викликаний тим, що третє видання роботи Рошера виходило у розпал німецьких колоніальних загарбань в Африці й Океанії. Однак, незважаючи на такий промовистий факт, автори вважали, що головним завданням Німецької імперії повинно стати розширення за рахунок сусідніх територій на Євразійському континенті. Колоніальна політика за океаном має відігравати другорядну роль і чекати від неї швидких позитивних результатів не доводиться. Авторитет Рошера в той час як у Німеччині, так і за її межами був великий. Підтвердженням може служити вручення йому (а також Л. Ранке) 8 вересня 1884 р. диплому почесного члена Київського університету [50]. Тому, безумовно, в урядових колах до нього прислухалися і після 1885 р. «колоніальна лихоманка» в німецькому суспільстві помітно спала.

Таким чином, у розпалювання колоніальних прагнень кайзерівської Німеччини включилися правлячі кола, пануючі класи, а також партії і преса, які виражали їхню волю. З приводу колоніального ажіотажу

1884–1885 рр. соціал-демократична газета писала: «До якої міри ця пристрась носить загальний характер видно хоча б з того, що у колональних товариствах представлені, за винятком соціал-демократів, люди всіх партійних напрямків. Тут засідають прогресистський діяч поряд з ультраконсервативним аристократом, Леопольд Зоннеман поряд з князем фон Гогенлоє» [51]. Але неправильно стверджувати тільки на цій підставі, як це робила частина німецьких істориків, що колональний рух того часу в Німеччині був «масовим» і «всенародним». У дійсності, інсценуючи видимість всенародного руху, буржуазія влаштувала великий шум навколо колонального питання. У зв'язку з цим друкований орган соціалістичної партії газета «Соціал-демократ» іронічно зазначала, що «зараз у Німеччині про теперішні і майбутні колональні «здобутки» Бісмарка на всіх дахах цвірінькають горобці» [52]. Такий зневажливий тон стосувався тих колональних територій, які кайзерівська Німеччина захопила в першій половині 1884 р.

Рух за колональні загарбання в тодішній Німеччині не можна назвати масовим і тим більше всенародним. Далеко не масовими організаціями залишалися колональні союзи і товариства. Тому поряд з ідеологією німецького колоніалізму на завершальному етапі її формування склалися також серйозні «утопічні» або антиколоніальні ідеї. Захоплення «колоніальним психозом» не поділяли широкі верстви трудящих, соціал-демократи і деякі інші політичні течії. Внутріполітичну опозицію склала частина аграріїв, які продовжували вважати колональну експансію ризикованою політикою, що не тільки не дасть позитивних результатів, а ще й приведе до величезних даремних витрат матеріальних, фінансових і людських ресурсів. Проти методів проведення заокеанської політики виступила частина ліберальної буржуазії — представники партії Вільнодумний союз і невелика група сецесіоністів на чолі з Бамбергером. Газета німецьких столичних робітників «Берлінер Фольксблат» писала, що народні маси відіграють по відношенню до колональної політики роль «досить пасивних глядачів». Справжніми «колоніальними мрійниками» були лише ті «крупні купці, судновласники, банкіри і великі промисловці, які заснували так званий Німецький колональний союз» [53]. Водночас соціал-демократичний журнал «Нойє Цайт» зазначав, що ініціатори і керівники колонального руху самі зберігали тверезий розум, але для досягнення своїх цілей старалися нав'язати масам нічим не виправдане натхнення колоні-

альною ініціативою Бісмарка [54]. Уже в середині 1884 р. на думку одного з провідних публіцистів і засновника НКС барона Брюггена настав час подумати про те, щоб колоніальний рух не вилився у «головокружіння», «пропасницю», «спекуляції». Він писав на сторінках журналу «Пруссіше Ярбюхер»: «Я думаю, що в нас у Німеччині екіпаж колоніальної політики набрав таку швидкість, при якій обережний візник... іноді повинен випробувати гальмо і переконатися, що останнє знаходиться в повному порядку» [55].

У 80–90-х роках XIX століття найактивнішими противниками політики та ідеології колоніалізму були німецькі соціалісти. Формування антиколоніальної позиції в німецькій соціал-демократії відбувалося у ході боротьби з прихильниками колоніалізму як поза партією, так і серед її представників.

Перші спроби німецьких соціал-демократів дати безпосередній аналіз колоніальної політики відносяться до среєдини 80-х років XIX ст. Слід мати на увазі, що в умовах дії закону проти соціалістів особливе значення мала їхня парламентська діяльність. Користуючись тим, що за німецькими законами виборці голосували на виборах за кандидатів особисто, а не за партії, соціал-демократи продовжували після 1878 р. проводити своїх депутатів у рейхстаг. Протягом 1881–1890 рр. СРПН збільшила своє представництво в імперському парламенті з 12 до 35 місць і користувалася підтримкою п'ятої частини всіх виборців, які взяли участь у виборах 1880 р. [56]. За виступи у рейхстазі депутата не можна було переслідувати і такі соціалістичні парламентарії як А. Бебель, В. Лібкнехт та інші використовували кожен можливість для критики внутрішньої і зовнішньої, в тому числі колоніальної, політики німецького уряду. З 1880 року соціал-демократична фракція у рейхстазі перетворилася в «центральне представництво» партії.

Становлення позиції німецьких соціал-демократів з колоніального питання відбулося під впливом поглядів Маркса й Енгельса на проблеми колоніальної політики. Вони відкидали колоніальну експансію і вважали, що всі колонії рано чи пізно стануть самостійними. Маркс і Енгельс також заперечували «право» передових народів насильно залучати до своєї системи інші народи, а вирішальну роль у цьому прилученні відводили силі прикладу й економічним потребам. Найбільш повно і чітко ці погляди були сформульовані в листі Енгельса до одного з лідерів СРПН К.Каутського від 12 листопада 1882 р. [57].

Позиція більшості німецької соціал-демократії з колоніального питання у сер. 80–90-х рр. XIX ст. корінним чином відрізнялася від позиції юнкерсько-буржуазних партій, колоніальних об'єднань, шовіністичних кіл та уряду. Соціалістична партія була єдиною політичною силою, яка досить чітко і послідовно виступала проти колоніальної політики та грабунку колоній передовими капіталістичними державами світу. Газета «Соціал-демократ» протиставила колоніальній лихоманці в Німеччині ряд влучних і викривальних статей. Так, у 1884 р. була опублікована стаття «Маркс про колоніальну систему». У ній аналізувалися основні висловлювання Маркса з колоніальної проблематики, роз'яснювалася позиція соціалістичної партії з питань колоніалізму. При цьому підкреслювалося, що «буржуазія прагне мати колонії для своєї користі. З тих же причин, в силу яких вона мріє про колонії, усвідомлюючи свої інтереси пролетаріат повинен виступати проти них». У відповідь на пропаганду переваг, які нібито одержать всі соціальні верстви суспільства від колоніальних здобутків, «Соціал-демократ» зазначав, що колоніальна політика не покращить економічного становища робітничого класу. Вона потягне за собою гострі міжнародні конфлікти й війни, бо за своєю суттю є авантюристичною анексіоністською політикою [58].

Через кілька тижнів орган соціал-демократів надрукував передову статтю «Обман і обман без кінця!». Вона викривала «соціальних шахраїв», які під керівництвом свого «генерал-фельдмаршала Бісмарка» стверджували, що колоніальна політика вилікує вітчизну від двох небезпечних соціальних хвороб — перенаселення і перевиробництва. Насправді, обидва ці явища «не є самою соціальною хворобою, а тільки симптомами цієї хвороби». Її причини автори бачили в той час у самій суті капіталізму [59]. Стаття розвивала ідеї написаної Каутським у 1883 р. роботи «Еміграція і колонізація», де викривалися пропагандистські гасла про перевиробництво і перенаселення. Їм протиставлявся лозунг покращення становища трудящих у самій Німеччині.

Двома редакційними статтями «Маски скинуті?» і «Адвокат мільйонерів» соціал-демократичний орган відповів на промову Бісмарка на захист колоніальної політики, яку він виголосив у рейхстазі 13 березня 1885 р. канцлер захищав крупних банкірів Блейхредера і Ганземана і говорив про необхідність мати в Німеччині побільше мільйонерів. Газета вказувала, що нічого так не викриває класову природу Німецької

імперії як цей виступ Бісмарка, який ратував за збагачення шляхом посилення колоніальної експансії і пограбування народів колоній [60].

Німецькі соціал-демократи засудили кровопролиття, здійснене німецькими колонізаторами в Камеруні 20–22 грудня 1884 р. з метою придушення повстання місцевого населення. «Урегулювати» ситуацію вдалося тільки вбивши понад 20 і поранивши кілька сот негрів. «Соціал-демократ» затаврував Ріхтера і Віндтхорота, які виступили з обґрунтуванням «необхідності захисту німецького прапора». Газета писала: «здійснилося кровопролиття і німецький міщанин клонув на приманку» [61]. Вона також викривала шовінізм «вільнодумних», депутастька фракція яких у зв'язку з подіями в Західній Африці навіть заборонила Бамбергеру виступати на засіданні рейхстагу 10 січня 1885 р., щоб не псувати картину «патріотичного натхнення». Газета німецьких соціал-демократів писала про недопустимість для німецьких робітників стати моральними співучасниками тих злочинів, які чиняться по відношенню до колоніальних народів «в ім'я цивілізації» [62].

Таку послідовну і принципову лінію щодо колоніальної політики проводила не вся партія соціалістів. У ній існували різні точки зору з колоніального питання. Прихильники колоніальної політики в рядах партії склали частину соціал-демократичної фракції рейхстагу. Однак вони постійно відчували тиск більшості членів партії. Умови закону 1878 р. і партійна дисципліна робили в той час неможливою відкрити дискусію з колоніальної проблематики. Але деякі дані дають можливість зробити висновок, що частина соціал-демократів мріяла про колонії і заміну класової боротьби «владою справедливості». Вони брали на віру гасла колоніальної пропаганди, не враховували класовий характер тодішньої Німецької держави і поклали надії на її цивілізаторську місію. З закликem підтримати колоніальну експансію Німеччини звернувся до партії у 1884 р. соціал-демократ К. Хехберг [63]. Але тоді він був не в змозі суттєво вплинути на партійну точку зору в колоніальному питанні.

Ряд членів СРПН виступили у 80-х роках проти політики колоніальних загарбань з міркувань їх невігідності, хоча й не були її принциповими противниками. Їх «антиколоніальна» аргументація не враховувала інтереси колонізованих народів, не розкривала причини заоканських загарбань і в цілому була непослідовною. Тому дуже швидко багато з них перейшли в табір прихильників колоніальної політики. Так сталося з соціал-демократом М. Шиппелем. Проти колоніальної

політики була спрямована його брошура «Сучасні злидні й сучасне перенаслення. Слово проти колоній» [64]. Однак потім він відкрито скотися на позиції захисників колоніальних завоювань. За словами іншого соціаліста — М. Кайзера — на початку 80-х років він не був захисником колоніальної політики, але як і деякі інші соціал-демократи повірив доказам пропагандистів колоніальних загарбань, бо «чого тільки тоді не обіцяли» [65]. Отже, ревізіоністська течія, яка намітилася в сер. 80-х рр. XIX ст., поступово еволюціонувала від ліберальних позицій у колоніальному питанні до прямої підтримки діяльності на колоніальному поприщі. Така ситуація була викликана також промахами в оцінці німецької колоніальної політики, які допускали друковані соціал-демократичні органи. Помилковим, наприклад, був настійний аргумент цюріхської газети «Соціал-демократ», ніби робітники повинні боротися проти колоніальної політики тому, що вона може продовжити існування капіталізму в Німеччині [66].

Розмежування сил в соціал-демократичній партії відбувалося з конкретних питань німецької колоніальної політики. Яскравим прикладом внутріпартійних розходжень стало обговорення урядової пропозиції про надання державних субсидій для регулярного пароплавного сполучення з Австралією, Східною Азією й Африкою. Сам уряд визнавав, що відхилення законопроекту було б рівносильне відхиленню колоніальної політики [67]. Тому депутатам-соціалістам уже для боротьби з колоніальною політикою слід було голосувати проти нього. Вони ж запропонували компромісну і помірковану пропозицію про те, що якщо нові пароплавні лінії довести лише до Китаю і Японії, а заплановані відгалуження на Африку. Австралію і Самоа відхилити, то законопроект виявиться «очищеним від колоніальної політики» [68]. У зв'язку з цим у цілому правильний висновок зробив американський професор В. Лідтке: «Німецьке колоніальне будівництво у 1884 р. викликало кризу в німецькій соціал-демократії і виявило комплекс труднощів у визначенні позитивних моментів парламентської політики» [69]. Думається тільки, що замість слова «криза» стосовно середини 1880-х рр. правильніше буде вживати слово «конфлікт».

У той час, як свідчать документи, 18 членів соціал-демократичної фракції рейхстагу (Ауер, Грілленберг, Блос, Гейзер, Кайзер, Ліц, Шумахер, Вімер, Пфаннкух, Зінгер, Гезенклевер, Мейстер, Сабор, Фольмар, Шток, Фірекк, Крекер, Фроме) підтримували програму державного субсидування пароплавних компаній [70]. Тільки В. Лібкнехт,

А. Бебель, М. Ріднер і В. Штолле вимагали відхилення урядової пропозиції, розглядаючи схвалення субсидій як підтримку уряду та його колоніальної політики. 20 січня 1885 р. з промовою від більшості фракції виступив Гезенлевер. Він відкрив кампанію по захисту урядового рішення і висловився за колоніальну експансію, підкресливши, що «ще Лассаль був колоніальним ентузіастом» [71]. Однак більшість фракції не змогла добитися підтримки з боку рядових членів партії. Переважна частина соціал-демократів об'єдналася навколо свого друкованого органу і вимагала відхилення урядового законопроекту, непохитно відстоюючи цю позицію наприкінці 1884 — початку 1885 рр. [72].

10 січня 1885 р. німецькі соціал-демократи в Цюріху виступили з заявою проти державного субсидування пароплавних ліній як «необхідності попередньої умови колоніальної політики» [73]. Про ці збори Е. Бернштейн повідомив у листі від 13 січня 1885 р. В. Лібкнехта, а також надіслав замітку в газету «Соціал-демократ», де вона була надрукована 15 січня [74]. Через два з половиною тижні в кореспонденції «Ставлення партії до колоніальної політики» орган соціалістів дав оцінку колоніальної програми Бісмарка як «не позбавленої дози наївності». Зрозуміло, газета вказала на зв'язок колоніальної політики з державним субсидуванням пароплавних товариств [75]. Позицію органу СРПН у цьому питанні високо оцінив Енгельс. Він писав: «При цьому газета «Соціал-демократ» була чим завгодно, тільки не простим рупором фракції. Коли більшість фракції у 1885 р. схилилася до голосування за пароплавну субсидію, газета рішуче підтримала протилежну думку і відстоювала своє право на це навіть після того, як більшість фракції заборонила їй цю лінію наказом, який тепер самій більшості здається незрозумілим. Боротьба продовжувалася цілий місяць, на протязі якого редакція одержала енергійну підтримку з боку партійних товаришів у Німеччині й за кордоном. 2 квітня було оглошено заборону, а 23 квітня газета «Соціал-демократ» надрукувала спільну заяву фракції та редакції з якої випливало, що фракція брала свій наказ назад» [76].

У результаті під тиском мас в останньому читанні законопроекту 23 березня 1885 р. більшість фракцій змушена була дещо змінити своє ставлення до урядового проекту, обумовивши голосування за нього прийняттям рейхстагом деяких пропозицій фракції. Вони були сформульовані Енгельсом ще наприкінці 1884 р. в листах А. Бебелю і В. Лібкнехту. Він, зокрема, писав: «... При відомих обставинах і умовах

може, напевно, виявитися можливим голосування за, тобто в тому випадку, якби уряд зобов'язався надати й робітникам таку ж державну допомогу, яку він тепер збирається надати буржуазії, а саме, якби він погодився на оренду державних маєтків робочими товариствами і т.д.» [77]. Тільки після того, як ці вимоги були відхилені рейхстагом, проти проекту державного субсидування поштово-пароплавних компаній голосувати всі члени соціал-демократичної фракції [78].

Німецька соціал-демократія вела також боротьбу проти работоргівлі і примусової праці в німецьких колоніях. Становище підневільних африканців на плантаціях Бебель назвав на одному з засідань рейхстагу «рабством у чистому вигляді» [79]. Він відзначив, що в німецьких колоніях у великих розмірах існує також домашнє рабство й торгівля рабами зі всіма її страхіттями. Ще раніше з трибуни німецького парламенту Бебель також заявив, що «історія колоніальної політики написана кров'ю і сльозами» [80]. 10 лютого 1885 р. член соціалістичної партії фрау Л. Вальтер-Краузе направила членам рейхстагу листа з проханням підтримати петицію німецьких жінок про поширення на німецькі колонії постанов Берлінської конференції по Конго. В петиції висловлювався протест проти рабства та використання рабської праці в колоніях [81]. Однак інститут рабства зберігся в німецькій Східній Африці протягом всього періоду німецького господарювання.

В. Лібкнехт і А. Бебель не раз заявляли в рейхстазі про справедливість боротьби колоніальних народів. Одночасно вони виступали проти каральних експедицій, направлених для придушення повстань у колоніях. Втручання кайзерівської Німеччини в експлуатацію Східної Африки означало, що розпочате завоювання колонії військовими засобами буде фінансуватися, як висловився Бебель, «із кишені платників податків, тобто з кишені наших трудящих» [82].

Іншу позицію займали представники реформістського напрямку в німецькій соціал-демократії, які по суті заперечували право афроазіатських народів на незалежність. Вони турбувалися тільки про те, «чи будуть зміни, які впливають з того, що майже всі держави раптово почали проводити колоніальну політику, відбуватися мирно, чи вони втягнуть нас у криваві війни» [83]. Вони відстоювали право європейців на «цивілізаторську місію» по відношенню до підкорених народів і країн. Так, Гезенклевер говорив: «Ми можемо тільки вести торгівлю з місцевими народностями, а вони дуже мало споживають. Я також бажаю, щоб наше втручання і втручання культурних народів взагалі

збільшило їхні потреби. Але для нас ще довгі роки не буде ніяких переваг для промисловості й торгівлі» [84].

Підсумуємо, що у своїй більшості німецькі соціал-демократи оцінювали колоніальну політику свого уряду з класових позицій, прагнучи захистити при цьому інтереси робітників і викрити агресивні наміри промисловців і фінансистів. Соціалісти вважали, що заокеанська експансія і пограбування колоній не вилікують соціальні хвороби всередині Німеччини, а тільки приведуть до додаткових витрат, які новим тягарем ляжуть на трудящих. Водночас діяльність німців-колонізаторів викличе погіршення становища народів колоній. Європейці не рахуються з місцевими традиціями, культурними здобутками і для досягнення своєї мети у справі «залучення чорної людини до благ цивілізації» не зупиняться ні перед чим, навіть перед воєнним розбоєм. Такий стан справ не могла виправити також діяльність ряду гуманістично настроєних і співчуваючих колонізованим народам місіонерів, мандрівників, учених. Ця антиколоніальна лінія хоча й спиралася на підтримку значної частини соціалістів і деяких груп трудящих, але практично не перешкоджала формуванню ідейних засад і принципів німецького колоніалізму. Щоправда іноді, і в більшості випадків під час обговорень колоніальних питань у рейхстазі, правлячі кола при плануванні та здійсненні своїх колоніальних проєктів змушені були рахуватися з думкою і критикою радикального крила соціал-демократичної партії.

Водночас, не всі соціалісти займали таку антиколоніальну позицію. Частина з них повірила пропагандистам колоніальних загарбань, що без колоній неможливий розвиток Німеччини як сильної держави, або заперечувала колоніальну політику не в принципі, а тільки з точки зору її не вигідності для Німеччини в кінці XIX ст. Особливо користувалися підтримкою цього крила німецької соціал-демократії плани, які нібито прямо й не були зв'язані з колоніально-політичними завданнями. Так, більшість соціалістичної фракції рейхстагу довгий час підтримувала програму державного субсидування заокеанських пароплавних ліній. Безумовно, позиція цієї групи соціал-демократів сприяла проникненню колоніальних ідей у свідомість рядових представників і середніх верств німецького суспільства. Реформістська частина німецьких соціалістів об'єктивно своєю діяльністю допомагала посиленню впливу та зміцненню позицій ідеології німецького колоніалізму, яка була породженням мислительної діяльності людей, що виражали інтереси правлячих груп.

Разом з тим, ідеологія колоніалізму наштовхувалася всередині соціал-демократичної партії і частині німецьких суспільних сил на протидію у вигляді наявної там антиколоніальної лінії. Ця лінія в тих умовах по відношенню до ідеології колоніалізму більше була соціальною утопією, спрямованою на заперечення і знищення існуючих у німецькому суспільстві відносин, його колоніально-шовіністичних засад і принципів.

Отже, перехід до колоніальних загарбань на території Африки й Океанії в сер. 80-х рр. XIX ст. відбувся в обстановці колоніального ажіотажу, який охопив в основному юнкерсько-буржуазні верстви німецького суспільства. Не дивлячись на численні, дуже часто гострі й напружені дискусії, які точилися з колоніальних питань, усі політичні партії, що виражали інтереси правлячих класів, та їх депутатські фракції все ж підтримали урядову колоніальну політику. Велику роль в ідеологічному забезпеченні колоніальних загарбань відіграла німецька преса, особливо газети «Альгемайне Цайтунг», «Германія», «Кельніше Цайтунг». Активізація колоніальної пропаганди супроводжувалася посиленням діяльності як уже функціонуючих, так і новостворених колоніальних організацій*. Особливо німецькі анексії в Африці та на Тихому океані сприяли піднесенню діяльності Німецького колоніального союзу і Товариства німецької колонізації Карла Петерса.

---

* Серед новостворених об'єднань відзначимо Німецьке колоніальне товариство Південно-Західної Африки (НКТ ПЗА). Керівні позиції в НКТ ПЗА, яке організувалося в 1885 р., займали банківські королі Ганзман і Блейхредер. На його установчих зборах були присутні банкір Мендельсон, промисловці Штум і Сіменс, князі Гогенлое-Лангенбург і Гатцфельд-Трахтенберг, а також деякі інші впливові особи. Дуже скоро товариство розширило свої володіння за рахунок земельних здобутків купця Людеріца. Договір про це від імені НКТ ПЗА підписали Блейхредер, представник «Дрезденер Банк» Голендер і президент «Дойче Банк» Юнас [85]. Таку політику товариства підтримував урядовий кабінет Бісмарка.

РОЗДІЛ 2.

Ідейні основи і діяльність німецьких колоніальних товариств у 1880-х рр.

Діяльність Німецького колоніального союзу (НКС) і Товариства німецької колонізації (ТНК) сприяла поширенню колоніальних ідей в німецькому суспільстві. Їхня активна колоніально-політична пропаганда була спрямована, перш за все, на середні прошарки населення з метою заповнити їх середовище ідеями колоніалізму. Вони відігравали головну роль в організаційному та ідейному згуртуванні колоніального руху Німеччини, безпосередньо впливали на оформлення принципів німецької колоніалістської ідеології.

НКС на час вступу Німеччини на шлях заокеанських загарбань небезпідставно вважався наймасовішою і найвпливовішою з колоніальних організацій. Він докладав максималні зусилля з метою колоніально-пропагандистського впливу на німецьке суспільство. Щоправда, з точки зору найбільш нетерплячих «колоніальних ентузіастів» діяльність НКС була невдалою, тому що він не зміг узяти безпосередньої участі у заснуванні німецьких колоній за океаном і отримати необхідні для цього капітали промисловців і фінансистів. Надходження до каси НКС за весь 1884 р. не перевищували 50 тис. марок і склалися в основному з членських внесків [86]. На ці кошти організувати будь-які значні колоніальні заходи було неможливо. Однак їх цілком вистачало для того, щоб, спираючись на активних прибічників колоніальної експансії, союз міг широко розгорнути свою пропагандистську діяльність і вербувати нових членів. На кінець 1884 р. їх кількість досягла 9 тис., з яких приблизно 300 чоловік проживали за кордоном, а решта в Німеччині. На території Німецької імперії члени союзу були більш як у 1000 населених пунктах, причому в 39 містах налічувалося не менше як по 50 членів союзу в кожному [87]. 22 лютого 1885 р. відбулися другі збори НКС. На цей час він нараховував уже 10275 чол. [88], а до середини цього ж року в його рядах перебувало понад 12 тис. членів [89].

НКС підтримував усі колоніальні підприємства німецького уряду. він проводив широку агітаційну роботу, розсилав відповідні телеграми і резолюції на ім'я рейхсканцлера, уряду й рейхстагу. Прикладом можуть служити «надзвичайні загальні збори» членів союзу 21 вересня

1884 р. в м. Ейзенах. Збори ухвалили резолюцію, де вітали анексію Камеруну, Того й Ангра-Пекени, а також запевняли Бісмарка, що в своїй подальшій діяльності на колоніальному поприщі уряд «може розраховувати на повну підтримку нації». Ті самі збори прийняли ще одну резолюцію про схвалення і підтримку зусиль уряду добитися державних субсидій поштово-пароплавним лініям [90].

Із газетних звітів та повідомлень видно, що протягом 1884–1885 років продовжували свою діяльність або були створені десятки місцевих організацій НКС, які діяли на правах його секцій. Серед них можна назвати організовану в квітні 1884 р. берлінську секцію, сілезьку секцію в Бреславлі, південнонімецьку і західнонімецьку секції у Дрездені, Хемніці, Вюрцбурзі, Штутгарті, Пфорцгеймі, Карлсруе, Мангеймі, Дарштадті, Вісбадені, Марбурзі, Бонні, Дюрені, Кельні, Гельзенкірхені, Білефельді, Гетінгені, Ганновері й Бремені [91]. Даний неповний перелік не слід сприймати у тому розумінні, що у Північній і Північно-Східній Німеччині не було організацій НКС. Вони були й там, зокрема в Мекленбурзі. Але безсумнівним фактом є переважне зосередження діяльності НКС у містах Південної і особливо Західної Німеччини. Лідер націонал-лібералів у рейхстазі й один з очільників союзу Гамахер зазначав на загальних зборах 22 лютого 1885 р., що, «на жаль, північ і схід Німеччини ще мало представлені в Колоніальному союзі» [92].

До середини 1884 р. НКС все ще називався «Франкфуртським», ніби підкреслюючи цим, що він не може претендувати на загальнонімецьке значення, бо паралельно з ним існують ряд інших однотипних організацій. Та швидко після цього НКС вийшов на передові позиції у колоніальній пропаганді, відтіснивши своїх конкурентів. Це знайшло зовнішнє відображення у перенесенні з 1 травня 1885 р. резиденції правління союзу з Франкфурта-на-Майні в Берлін.

На той час до НКС вступили і брали активну участь у його діяльності представники торгового капіталу ганзейських міст в особі Бермана, Тормелена, Янтцена, Людеріца та інших. Усі вони були активними учасниками підготовки та здійснення анексії африканських територій. Зростання авторитету союзу виразилося і в тому, що до нього ввійшов і надав допомогу в організації берлінської секції відомий географ Яннаш, який до того намагався об'єднати прибічників колоніальної експансії навколо очолюваного ним Центрального союзу торгової географії [93].

До НКС вступило багато представників аристократії і військових, у тому числі фельдмаршал Мольтке, такі учені як єгиптолог Бругш і географ Швейнфурт, деякі представники крупної буржуазії, зокрема Крупп [94]. Особливо слід відзначити роль майбутнього «вугільного короля» Німеччини Е. Кірдорфа. Він часто друкував статті в журналі «Дойче Рев'ю». Кірдорф був організатором і головою секції союзу в Гельзенкірхені і членом правління Західнонімецького союзу колонізації та експорту, який на правах автономної організації входив у НКС. При активному сприянні Кірдорфа, Круппа та інших промисловців було підготовлено створення секції НКС у таких промислових центрах Рурської області як Ессен, Гладбах, Ельберфельд і Крефельд. За ініціативи правління Союзу промисловців урядового округу Кельн виникла кельнська секція. Її члени були тісно пов'язані з правлінням Західнонімецького союзу колонізації та експорту.

Отже НКС зосередив у своїх руках могутні засоби пропагандистського впливу на народні маси, всі верстви і групи німецького населення. Великі промисловці й банкіри, які входили до союзу, були зацікавлені у здійсненні широкомасштабних колоніальних загарбань. Розробляючи експансіоністські плани і субсидуючи їх здійснення, вони водночас створили для себе «опорні пункти» в націонал-ліберальній та імперській партіях, у колах вищої аристократії. Колоніально-експансіоністський рух у Німеччині в особі НКС мав організаційний та ідеологічний центр, що свідчило про його відповідний розмах і силу. До складу НКС поступово вливалися члени інших колоніальних організацій і товариств і до 1885 р. він уже не мав серйозних суперників на ниві колоніальної пропаганди в Німеччині.

Результатом усіх цих процесів стала консолідація сил колоніально-політичного табору і в грудні 1887 р. був створений новий союз — Німецьке колоніальне товариство (НКТ), яке налічувало 15 тисяч чоловік. До Першої світової війни його чисельність зростає втричі і на 1914 р. становила 45 тис. членів [95]. Для ведення пропаганди Колоніальне товариство видавало газету «Дойче Колоніальцайтунг», різноманітні брошури та інші матеріали, а також широко використовувало пресу провідних буржуазних партій, зокрема націонал-ліберальну «Кельніше-Цайтунг». Як організація крупної буржуазії і юнкерства НКТ поряд з іншими подібними організаціями справляло суттєвий вплив на внутрішню і зовнішню політику кайзерівської Німеччини.

Разом з НКС великий внесок у практичну реалізацію колоніальних задумів і дальший розвиток засад та принципів ідеології колоніалізму здійснило Товариство німецької колонізації. З його діяльністю були пов'язані успіхи німецької колоніальної політики на сході Африканського континенту. Очоловав товариство Карл Петерс, якого російський історик Єрусалимський влучно характеризував як «історика за освітою, садиста за натурою і авантюриста за покликанням» [96].

У 1876–1879 рр. Петерс вивчав історію та географію у Геттінгенському, Тюбінгенському, а також і Берлінському університетах. У 1881 р. на запрошення дядька він прибув у Лондон. Під час проживання в Англії він прийшов до висновку, що при певних обставинах значна частина буржуазії та інших верств суспільства може збагатитися за рахунок колоніальних народів. За свідченням самого Петерса, він усе життя не міг позбутися впливу британського прикладу, постійного об'єкту його «ненависті — любові» [97]. Цей піонер-колонізатор ще у першій половині 80-х років побував у Східній Африці. Діючи на власний страх і ризик, Петерс досягнув землі Машона, де знайшов золото і намагався створити колонію. Були навіть відомості, що за велику винагороду він хотів передати її до рук Англії. Але ця спроба закінчилася повним крахом і наприкінці 1883 р. Петерс повернувся в Німеччину без копійки в кишені, але з великими й масштабними планами захоплення обширної території у районі р. Замбезі.

Однак сумнівні й небезпечні колоніальні плани Петерса не знайшли ні політичної підтримки уряду, ні фінансової допомоги з боку капіталістичних кіл. Проект загарбання Машона відхилив спочатку Бісмарк, а потім і промисловий магнат Крупп, від якого Петерс сподівався отримати хоча б 20–30 тис. марок. Йому відмовив у допомозі та співробітництві навіть НКС [98]. Тоді підприємливий і невгамовний колоніальний діяч вирішив створити співтовариство на зразок англійських компаній авантюристів епохи королеви Єлизавети. Учасників цієї організації мала об'єднати і згуртувати перспектива легкої і багатого здобичі в заморських країнах. При цьому Петерс прагнув використати поділ Африки, щоб, як він пізніше сформулював свою думку, «створювати власну імперію за власним зразком» [99]. Володіння компанії Петерса та його однодумців повинні були охопити територію Східної і Центральної Африки. Така відкрито грабницька ідея зацікавила різномірні соціальні кола Німецької імперії. До їх складу входили аристократи й офіцери, які групувалися навколо консервативного клубу в

Берліні на чолі з крупним померанським поміщиком і кайзерівським камергером графом Ф. Бер-Банделіном, а також дрібна буржуазія, що включала невдах-інтелігентів, відставних лейтенантів, частину чиновників і юнкерських синків. Саме ці кола вважали, що безпосередня й активна участь у колоніальному пограбуванні відкриває перед ними широкі перспективи в плані завоювання земель, багатства, слави, а також престижних і добре сплачуваних постів на державній службі.

28 березня 1884 р. вони створили Товариство німецької колонізації (ТНК). У зверненні, яке було прийнято на установчих зборах, говорилося: «Німецька нація при розподілі територій, з кінця XV ст. і до наших днів, залишилась ні з чим. Всі інші розвинуті народи Європи володіють за межами нашого континенту місцями, де їх мова і рід пустили міцний корінь і можуть розвиватися. Німецький емігрант, тількино залишився позаду межі імперії, стає чужинцем на іноземній території. Німецька імперія, велика і сильна, завдяки кров'ю здобутій єдності, є провідною силою на Європейському континенті: її сини на чужині мусять всюди звикатись з націями, які або байдуже, або відкрито вороже ставляться до них. великий потік німецької еміграції занурився на протязі століть у чужі раси, щоб розчинитися в них. Німці поза Європою постійно піддаються національному занепаду.

В цьому болючому для національної гордості факті полягають причини величезних господарських втрат нашого народу... При всіх обставинах нашій промисловості бракує ринків збуту, тому що нашому народу бракує колоній ... Товариства німецької колонізації хоче взяти в свої руки виконання найрішучішим і найрадикальнішим способом ретельно зваженого проекту колонізації» [100]. Метою товариства було накопичення коштів для заснування першої німецької землеробської колонії і направлення туди еміграційного потоку з Німеччини. Сам по собі такий план був покликаний до життя і пояснювався турботою про збереження національної самобутності німців за кордоном, встановлення їх зв'язків з батьківщиною. В умовах після створення єдиної Німецької держави така національна ідея була зрозуміла. Але за програмними заявами ТНК, поряд з цим ідеологічним положенням, стояли вкрай неприйнятні колонізаторські методи його реалізації, які виходили вже з іншої установки ідеології німецького колоніалізму — німці вище всіх, їхнє право на «цивілізаторську місію» щодо африканців єдино вірне і здійснити його треба будь-яким способом. Тому в зверненні також містився такий заклик: «Кожен німець, у якого серце

не байдуже до величі й слави нашої нації, повинен вступити в наше товариство. Вважається, що втрачене раз виправляється на протязі століть; треба довести світові, що німецький народ разом з імперською величчю успадкував також старий німецький національний дух батьків» [101].

До осені 1884 р. чисельний склад ТНК зріс до 400 чоловік, переважно за рахунок офіцерів і дрібних чиновників [102]. Його ідеологом став Ланге — видавець газети «Тегліхе Рундшау», який здобув популярність своїми демагогічними і навіть відверто расистськими заявами. У пошуках соціальної бази для більш широкого впливу Ланге розгорнув свою діяльність серед деякої частини робітників. Він намагався переконати їх у тому, що з моменту відчуття себе справжніми арійцями вони відразу перестануть бути пролетарями. «Жовта небезпека може навіть соціал-демократів перетворити в расову аристократію» [103], — говорив Ланге. Така цинічна суміш соціальної і расової демагогії, підкріплена ідеями націоналізму і шовінізму, стала офіційною ідеологією ТНК. У першу чергу саме цим воно відрізнялося від НКС та інших колоніальних організацій 80-х рр. XIX ст.

Всі члени ТНК на чолі з Петерсом з властивою дрібним і неvezучим суперникам неприязню ставилися до НКС. Компаньйони Петерса голосніше за всіх кричали про «національні завдання» німецької колоніальної політики. Правда, всі вони ставали більш стриманими як тільки мова заходила про особисті грошові внески на благо цієї політики. «Колоніальне питання є грошове питання» [104], — заявив Петерс, відкриваючи кампанію збору коштів, яких товариству явно не вистачало. У керівну групу ТНК поступово ввійшли найбагатші юнкери, які зробили внески по 5 тис. марок. Справа в тому, що з метою отримання капіталів Петерс продавав документи вартістю від 50 марок до 5 тис. марок на земельну власність у ще не завойовані колонії [105]. Таким чином колоніальні ентузіасти за дуже короткий час одержали 65 тис. марок. Петерс також зумів установити контакт з фон Куссеровим, який у міністерстві закордонних справ представляв інтереси «фінансового туза» Ганземана і його банку «Дисконтгоезельшафт».

Напевно за допомогою фон Куссерова Петерс дізнався, що на східноафриканській території націлюється рейхсканцлер Бісмарк, який діє в інтересах німецьких торгових факторій, котрі вже давно вели плідну діяльність на території Занзібарського султанату. Німецький колоніза-

тор-авантюрист вирішив, що треба поспішати і під чужим іменем у таємничій обстановці відправився на Занзібар. Під егідою створеного ним товариства саме звідти він хотів приступити до будівництва німецької колоніальної імперії у Східній Африці, яка повинна була стати «джерелом багатства і слави, противагою Британській Індії» [106].

Бісмарк дійсно проводив активну політику щодо Занзібару. Уже в 1880 р. там було створено німецьке консульство. На листі уже згаданого референта з колоніальних питань у міністерстві закордонних справ фон Куссерова, який стосувався занзібарського питання, Бісмарк зробив таке цікаве зауваження: «... Використання султанату в німецьких інтересах завжди було моєю метою, заважали підняття прапорів та ігри Кортеса» [107]. Бісмарк здійснив ряд дипломатичних кроків для здобуття Занзібарського султанату: заручився підтримкою Франції і посилив тиск на Великобританію з метою її ізоляції, поспішно направив консулом у султанат мандрівника і відставного офіцера Г. Рольфса. Наприкінці серпня 1884 р. Рольфс висловився за те, щоб оголосити німецький протекторат над Занзібаром, а заодно присвоїти території на африканському узбережжі та у внутрішніх областях Східної і Центральної Африки, зокрема район Сомалі. У своєму посланні до канцлера німецький консул пропонував:

1. Завдання німецького представника в Занзібарі, незважаючи на його інші обов'язки, має бути направлене на те, щоб султан цієї країни поступово вступив з Німеччиною у зв'язки...

2. Німецькі фірми можуть створити на занзібарському узбережжі факторії, замість того щоб обмежитись лише комерційною діяльністю на островах. І потім одержати землі від туземних вождів.

3. Слід так скоро, як тільки це можливо, здобути весь незалежний острів Абд ель Кері.

4. Потрібно спокійно взяти на замітку ще сомалійське узбережжя як повністю незалежне. Можливо можна рекомендувати передусім спорядити сюди наукову експедицію. Однак треба за всіх обставин триматись того, щоб залишена на узбережжі експедиція служила базою [108].

Цю пропозицію схильний був підтримати Бісмарк. У результаті Петерс одержав попередження, що він не повинен розраховувати на підтримку уряду, і якщо його товариство хоче зайнятися територіальними загарбаннями, то воно має розраховувати тільки на власні можливості.

Це не справило великого враження на Петерса. У листі з Занзібару, відправленому 6 листопада 1884 р. в міністерство закордонних справ, він повідомляв: «Я маю честь повідомити Вашу світлість про те, що ми вже давно усвідомлюємо, що ще на початку наших справ ми діяли на свій страх і ризик і ми усвідомлюємо весь обсяг нашої відповідальності у різних напрямках... В області султана Занзібару ми не будемо здобувати земель, якщо ми їх не зможемо отримати від самого султана... Узагара по місцевих повідомленнях відповідає нашій меті. Вона, поза всякими сумнівами, незалежна і має дуже сприятливий гірський клімат. Ми завтра або післязавтра вирушаємо туди і будемо на місці приймати рішення згідно з нашими спостереженнями. Всі наміри ми поки тримаємо в таємниці, якщо нам не вдасться прийти до певної угоди з султаном ... Я повинен з честю відзначити, якщо б дозволили їх Величність, через деякий час доповісти про результати наших прагнень і зробити доповідь [109].

За короткий час за допомогою підкупу, споювання, хитрощів і грубого насилля Петерс зумів заключити з вождями місцевих племен 12 договорів, на основі яких ТНК отримало право на володіння територією площею 150 тис. км. кв. Спритності Петерса позаздрив навіть Бісмарк, який зауважив, що «здобувати території в Східній Африці дуже легко; за декілька рушниць можна одержати папір, під яким стоять хрестики негрів» [110]. Петерс мав велику кількість подібних паперів, але йому потрібен був ще один — той, який давав гарантію німецького уряду.

27 лютого 1885 р. німецький імператор надав ТНК «охоронну грамоту». Її дія поширювалася на всі здобуті Петерсом території, які були поставлені під «імперську охорону» [111]. Визначити їхні точні кордони не міг ніхто. Говорячи у цей час про значення колоніальної політики для Німеччини і німців, Петерс відзначив: «Ми, німці, пізно вийшли на арену колоніальної політики. Тим більше я вважаю своїм обов'язком показати іншим народам світу, що ми сповнені рішучості всіма силами розпочати проведення великої і сповненої гідності колоніальної політики, оволодіти все ще не зайнятою землею у Східній Африці. У цьому я бачив останній засіб, щоб розбудити дрімаюче у нас почуття національної гордості... Так у лютому 1885 р. почалася та сама «політика поспіху», як її називали мої противники. Вона була необхідна, бо ми повинні були випередити там наших суперників з усіх

пунктів, якщо хотіли добитися того, щоб Німеччина домінувала від Нілу до Замбезі» [112].

Ставлення імператора і рейхсканцлера до самочинної діяльності Петерса на сході Африки змінилося тому, що визнавши зайняті ним території, Німеччина розширювала свої колоніальні володіння і при цьому не дуже ризикувала одержати опір з боку Великобританії. Крім того, значна частина правлячих кіл виступала за нові колоніальні загарбання. Особливо помітною була зацікавленість у Східній Африці. Про це свідчить, зокрема, анонімний допис на адресу Бісмарка з Нью-Йорку від 6 жовтня 1884 р. Там говорилося: «Досягнуті великі успіхи німецької колоніальної політики віталися тут з великою радістю, всі німці закордону висловлюють Вашій світлості глибоку подяку. Ми слідкуємо за станом справ. Що нас тут турбує, так це те, що узбережжя на сході Африки між екватором і 10 градусом південної широти, безпосередньо на південь і на північ на територіях від Занзібару, може потрапити в руки іншої влади. Там не лише найгарніша гірська країна Африки, але й по обидві сторони від озера Танганьїки — ще безгосподарні землі з чудовим кліматом і врожайністю. Невже Німеччина віддасть африканську Швейцарію ... в руки супернику?» [113].

Великобританія, яка мала свої інтереси на сході Африканського континенту, дала зрозуміти, що вона не буде заперечувати проти збереження за Німеччиною захоплених Петерсом територій, якщо тільки німці залишать у спокої Занзібар і не будуть займати нові землі. Англіїці остерігалися подальшого розширення німецьких східноафриканських колоніальних володінь. Недаремно британський віце-консул у Момбаса Сміт застерігав африканських вождів від підписання будь-яких договорів з німцями. Цей документ, який ілюструє всю внутрішню напругу колоніального англо-німецького протистояння, показує психологічні прояви сутички двох колоніальних ідеологій, вартий, щоб процитувати його повністю. Британський дипломат попереджав: «Я тобі повідомив уже раніше в моєму попередньому листі, що деякі християни-німці, без сумніву, прийдуть до тебе з наміром встановити з тобою переписку, будуть говорити тобі багато приємних речей, запевняти, що прийшли в твоїх же власних інтересах.

Я сподіваюсь, що ти від Бога наділений тільки хорошим, проте будь розумним: німці прийдуть до тебе заради власної вигоди. Отже, будь пильним.

Далі говорю я тобі, будь обережним, будь обережним, коли вони тобі мовитимуть: «Ось візьми цей олівець і пиши», та не підписуй, а коли будеш підписувати, то не пиши «Я це приймаю», а пиши «Я з цими пропозиціями не згоден». Будь обережним, будь обережним. Це ми пишемо тобі як дружнє застереження. Найкраще буде, якщо ти ніколи їм слів «Я це приймаю» не напишеш. Це буде найкраще від усього. Будь обережним, будь обережним! І ще раз: обережно! І хай допоможе тобі Бог!» [114].

Для врегулювання всіх спірних питань у Східній Африці була створена англо-франко-німецька розмежувальна комісія. Результатом її роботи стало підписання 1 листопада 1886 р. договору, згідно якого Великобританія одержала 400, а Німеччина 600 кв. миль східноафриканських земель. Причому німці фактично могли контролювати англійську зону з півночі і півдня [115]. Так Петерс і його односторонні з ТНК при підтримці уряду Бісмарка одержали перемогу. Після цього німецькі колонізатори приступили до господарського освоєння східноафриканських територій. Про їхні колоніально-господарські перспективи повідомляв 25 вересня 1885 р. лейтенант Клітцинг. Він писав: «У Східній Америці можна буде думати про ту ж колонізацію, якщо для швидкого і зручного сполучення з узбережжям побудувати залізницю.

Плантаційне господарство у великих масштабах відкидає роботу за допомогою лопат, воно має бути машинним, якщо хоче бути продуктивним і вигідним, і використовувати трактори або в'ючних тварин для обробки землі. Цього не можна було б зробити на головах і плечах носильників. Спроба, яку здійснювали англійці, доставляючи товари і продукти в Танганьїку волами, закінчилося плачевно...

Поки тут машини не будуть дешевими і зручними, до тих пір плантаційне господарство не буде ефективним ...

Земля в низинах у більшості випадків відмінна й тому в основному розібрана неграми. На цій чорній, багатій гумусом землі буде рости все, що росте в тропіках...

Про розведення худоби у великих масштабах поки що не може бути мови, оскільки у даний момент важка і клопітка справа утримувати те невелике число худоби, яке знайдеш; поки не буде великих плантацій з гарною кормовою травою, неможливо тримати великі стада худоби» [116].

Німці розпочали експлуатацію африканського населення, але на- штовхнулися на нерозуміння й опір. Африканці зовсім не хотіли пра- цювати на європейців, вкладаючи в слово «робота» зовсім інший зміст. Тому з'явився ряд пропозицій щодо того, як найефективніше вийти з такого становища. Один з членів ТНК, який з симпатією ставився до колоніальних шовіністів, пропонував: «Можна давати дітей на вихо- вання європейцям, даруючи їх батькам подарунки, і передавати малих найкраще в дворічному віці в наші сирітські будинки. Обов'язково по- трібно, щоб діти, які виховуються, не вступали в контакт з місцевими жителями, бо приклад ледачої людини дуже згубний... Виявиться хо- роший матеріал особливо тоді, коли стримувати спілкування з старими місцевими жителями» [117].

Однак уже тоді стало ясно, що ТНК не здатне встановити еконо- мічне домінування над колоніальними володіннями в Східній Африці. Тому після повернення в Німеччину Петерс зайнявся пошуками капі- талів. З цією метою він реорганізував ТНК, вигнав з нього «патріотів без грошей» і створив Німецьку Східноафриканську компанію Карла Петерса і його товаришів (НСАК) [118]. Німецький великий капітал спочатку з недовір'ям поставився до нової організації Петерса. Це було викликано численними повідомленнями про зухвалі й аморальні ме- тоди поведінки її фундаторів і членів. Так, гамбурзький комерсант на Занзібарі О'Свальд писав: «Представники ТНК з перших кроків вели себе негідним чином. Доктор Петерс, доктор Юльке та інші, які пре- тендували на роль справжніх представників німецького народу, сильно підірвали повагу, яку туземці мали до білих, своїми п'янками, бійками та іншими діями; зокрема ці двоє робили все, щоб зіпсувати встанов- лені відносини» [119].

Однак Петерс продовжував наполегливу діяльність з метою по- шуку і залучення капіталів для розвитку свого підприємства. Нарешті йому вдалося заручитися фінансовою підтримкою банкіра фон Гейдта, а потім Круппа. Гейдт у листі до колоніального референта Крауеля від 28 жовтня 1885 р. з приводу фінансування організації Петерса заявив: «Для східноафриканського товариства потрібно вкласти 3 мільйони 800 тисяч марок, які піднімуть авторитет держави, що створений за- вдяки морській торгівлі» [120]. Це свідчило про те, що політичні акції НСАК поступово зростали. Навіть прусський представник банку «Зее- гандлунг» при активному сприянні з боку Бісмарка і деяких придвор- них осіб вирішив субсидувати для колоніальних справ компанії свою

частку в розмірі 500 тис. марок. Тоді тільки дуже вузьке коло осіб знало, що ця фінансова угода прикривала капіталовкладення самого імператора Вільгельма I [121].

Операція «Зеегандлунг» докорінно змінила ставлення у «вищому світі» до діяльності Петерса. Ряд представників аристократичних кіл, великі промисловці й банкіри, у тому числі Блейхредер та Ганземан, також вирішили підтримати НСАК. Своє ставлення до Петерса і його діяльності змінив Бісмарк. Він охоче підтримував версії Петерса про його боротьбу проти работоргівлі. Канцлер вважав, що їх пропаганда користується великим успіхом у рейхстазі та серед громадської думки і її потрібно використовувати з політичною метою. У ці дні Бісмарк писав: «Зараз громадська думка надає колоніальній політиці таке велике значення, що становище уряду в країні суттєво залежить від її успіху» [122]. Рейхсканцлер став на сторону Петерса, під час його суперечки ще з одними східноафриканськими німецькими колонізаторами — братами Денхардтами. Тому влітку й восени 1886 р., користуючись такою обстановкою, Петерс і його однодумці захопили ціле узбережжя Східної Африки від Могадішо до Віту, а також розташовані за ним внутрішні райони.

У цей час Петерс і його організація спиралися у своїй діяльності у Східній Африці на християнські місії. За ініціативою НСАК було створено у 1886 р. Білефельдське місіонерське товариство або Віфліємська місія. У статуті цього товариства відзначалося, що місіонери повинні активно співробітничати «із службовцями Німецького Східноафриканського товариства у всіх мирських і державних справах, а також у справах, які стосуються заходів церковних громад» [123]. На початку свого існування нове місіонерське товариство фактично було складовою частиною НСАК. Члени їхніх правлінь мали спільні фінансові інтереси, а до складу правління Білефельдського товариства навіть входили Петерс, Юльке, Лойе і граф Бер-Банделін.

З Петерсом співробітничали також католицькі місіонерські кола Німеччини. У 1885 р. він уклав угоду з патером Амрайном про майбутню діяльність у Східній Африці місіонерського братства Св. Бенедикта. На колоніальному поприщі НСАК користувалася також підтримкою католицьких місіонерських конгрегацій монахів домініканського ордену («чорні батьки») і членів ордену, заснованого у 1868 р. французьким єпископом Лавіженрі спеціально для місіонерської діяльності в Африці («білі батьки»). Сам Петерс дуже високо оцінював діяльність

католицької місіонерської станції «чорних батьків» у Багаймо, яка довгий час служила місцем зупинки і відпочинку для європейців, що направлялися у внутрішні частини країни. Він дуже влучно назвав станцію цього ордену «свого роду свердлами, за допомогою яких біла раса проникає у цю багату область неприступного Чорного материка» [124]. Така оцінка, на нашу думку, справедлива для діяльності більшості німецьких місіонерів, які стали однією з опор і провідниками німецької колоніальної експансії на території Африки.

Водночас християнські місії відігравали важливу роль у поширенні мови суахілі всередині країни. Перший словник суахілі склав, а також вперше зробив частковий переклад Біблії на цю мову німецький місіонер Й. Крапф. Цікаво, що в Берлінському університеті під керівництвом лютеранського місіонера Г. Бютнера у 1887 р. була створена кафедра суахілі. Піднесення цієї мови мало також своїм наслідком результат, якого не чекали місіонери. Ним стало поширення ісламу. Наприклад, на узбережжі Німецької Східної Африки мусульмани мали свої «школи Корану», в яких учні навчалися читати й писати на суахілі арабським шрифтом. Безумовно, колоніальна адміністрація розуміла, що деяких африканців треба навчати суахілі з латинським шрифтом і арифметиці, щоб вони могли стати клерками у місцевих державних закладах, на залізницях і плантаціях. Однак і тут на перших ролях перебували місіонери. У 1900 р. у школах протестантських місій нараховувалося 900 учнів, у школах було всього 1600 учнів [125]. Крім того християнські місії навчали своїх вихованців ремеслам, впроваджували нові сільськогосподарські культури, займалися медициною. Ряд місіонерів займалися науковою роботою і зробили значний внесок у розвиток лінгвістики, етнографії, метеорології, краєзнавства, історії.

У цілому діяльність християнських місій сприяла зростанню німецького впливу в Східній Африці, підготовці місцевих кадрів для колоніальної адміністрації, розширенню німецького експорту і незалежно від прагнень тих чи інших місіонерів об'єктивно відповідала експансіоністським цілям німецького колоніалізму на території Африканського континенту. У взаємовідносинах з місцевим населенням місії завжди виступали на боці колоніальної адміністрації, а в критичних ситуаціях навіть підтримували каральні операції німецьких колоніальних військ.

Але скоро зміна міжнародного становища привела до того, що з 1887 р. офіційна колоніальна політика німецького уряду змушена була

враховувати позицію Великобританії і ситуацію на Європейському континенті. Намагаючись підпорядкувати колоніальну експансію своїм завданням в Європі та уникнути гострих конфліктів з Англією. Бісмарк у грудні 1888 р. демонстративно проголосив: «Моя карта Африки знаходиться в Європі» [126]. Рейхсканцлер заявив, що проповідь нових колоніальних загарбань у Східній Африці продиктована амбіціями окремих осіб і не відповідає національним інтересам країни. У значній мірі така позиція німецького уряду в східноафриканських справах носила показний характер. Це підтверджує промова Бісмарка у рейхстазі 26 січня 1889 р. Імперський канцлер розхвалював і захищав німецьку колоніальну політику, яка нібито несе африканським народам «християнську культуру і зв'язок з цивілізацією» [127]. Це добре підмітив Петерс: «Одне було ясно уже наприкінці минулого століття. Політика Союзу трьох імператорів або у крайньому випадку союзу з Росією стала би природним тиловим прикриттям німецької колоніальної політики» [128].

Однак у той час, коли Бісмарк виступав за «більш помірковану» політику анексії, Петерс захоплював нові території на сході Африки. Рейхсканцлер уміло скористався цим для того, щоб позбавити «піонера німецької колоніальної політики» усякої можливості діяти самостійно. Нагода трапилася в зв'язку з так званою експедицією врятування Емін-паші. приводом до цієї експедиції стало прагнення звільнити австрійського лікаря і колоніального шукача пригод Едуарда Шнітцера (Емін-паша — ім'я, яке він узяв собі після вступу на службу до турецького султана). Після різних махінацій він став турецьким губернатором у найпівденнішій османській провінції — Уганді. Блокований махдистами, які повстали проти англійських колонізаторів і єгипетських рабовласників, паша запросив допомоги у європейських держав. Як писав оглядач «Вестника Европы», «доля Еміна була піднесена до ступеня питання першочергової важливості» [129].

Англійською експедицією керував відомий мандрівник і колоніальний діяч Г. Стенлі. Німецькі колонізатори були занепокоєні тим, що Великобританія під цим приводом розширить свої володіння у Східній Африці. В червні 1888 р. вони створили німецький Комітет врятування Еміна (далі — Комітет), до якого ввійшли депутати рейхстагу і ландтагів, фінансові магнати і колоніальні ділки типу Петерса. Комітет отримав 50 тис. марок з фондів промисловця Круппа [130]. Німецьким колоніальним колам адресувалося послання, де вказувалося, що метою

запланованої експедиції є захоплення територій у районі оз. Альберт. Що стосується офіційної заяви, то Комітет протиставляв своє нібито патріотичне завдання — «врятування» підданого Німеччини — «комерційній концепції» англійців. Керівником німецької експедиції був призначений Петерс. Лондонська «Таймс» висміювала його як «рятівника уже врятованого»*. Газета вважала, що Німеччина керувалася не патріотичними почуттями, а користолюбством і заздрістю до успіхів Великобританії [131].

Прибувши в Східну Африку, Петерс всюди діяв як жорстокий завойовник. Головними знаряддями його «культуртрегерської місії» у колоніях були батіг з крокодилячої шкіри і шибениця. Там, де з'являвся Петерс, біля його дому перш за все споруджувалася шибениця. Жителям поселень, які зустрічалися на його шляху в Уганду, він показував, «хто такі німці». «Після третьої години я рушив у нові села на півдні, — описував Петерс один із своїх численних актів насилля. — Всюди одна і та ж картина: після короткого опору племена вагого розсіяні. Ми підпалюємо хатини. У хід ідуть сокири, щоб зруйнувати те, що не стало здобиччю вогню. До половини п'ятої було зруйновано 12 поселень... Багато намагалися швидко відігнати свої стада, але нам удалося захопити 200–300 голів худоби. Патсухів, які не встигли втекти, ми вбили» [132].

Жорсткість Петерса мала з позиції колонізаторів свою логіку. Він у певній мірі слідував викладеним в одному з приватних листів ще 13 травня 1886 р. рекомендаціям німецького генерального консула на Занзібарі Арендта: «Найбільші труднощі рейх буде мати при колонізації небезпечних областей Східної Африки та її суспільства. В даній ситуації повинні ми прислухатись до порад спокійних і розумних людей, які знають Африку, інакше наше становище в Індійському океані похитнеться. Без військової окупації неможливо буде завоювати владу в цій країні» [133]. Але нові завоювання Петерса на північ від німецької колонії не були санкціоновані урядом. «Експедиція врятування Емін-

---

* Свавільля і насильницькі дії Петерса у Східній, а потім Південно-Західній Африці привели до того, що у 1896 р. «справа Петерса» слухалася у рейхстазі. Але його взяли під захист директор колоніального департаменту МЗС Німеччини П. Кайзер і ряд депутатів. Це був захист наймахровіших шовіністичних і расистських проявів ідеології і практики німецького колоніалізму. Однак Петерса все ж віддали під суд, хоча й без суттєвих наслідків для нього: все закінчилося сплатою порівняно незначної суми грошового штрафу.

паші* — на думку самого Карла Петерса, — зазнала невдачі через помірковану анексіоністську політику Бісмарка» [134].

Це викликало обурення німецьких колоніальних кіл. 18 серпня 1889 р. в Берліні відбувся мітинг прихильників активної колоніальної політики. Ситуація настільки загострилася, що канцлер змушений був відкрито підтримати своє гасло: «Збереження добрих англо-німецьких відносин у кінцевому результаті найважливіше» [135]. У зверненні до рейхстагу Бісмарк виразив цю думку в ще більш загальній і категоричній формі: «Я розглядаю Англію як стару традиційну союзницю, з якою у нас немає ніяких спірних питань. Термін «союзниця» не слід сприймати тільки в дипломатичному розумінні, бо у нас немає з нею ніяких договорів; але я хочу зберегти також і в колоніальних питаннях той контакт з Англією, який у нас з нею був по крайній мірі впродовж півтораєста років» [136].

Глава німецького уряду був зацікавлений у тому, щоб не розпалювати пристрасті навколо Петерса і його діяльності у Східній Африці ще з однієї важливої причини. Якраз у той час у зв'язку з жорстокістю німецьких колонізаторів стосовно африканського населення, зневажання традицій туземців розпочалося повстання у східно-африканських землях. Німці робили все, щоб за допомогою військової сили придушити його. Все це могло підірвати позиції кайзерівської Німеччини в цьому регіоні. Тому реакція Бісмарка на ці події була наступною: «Можливість військових дій, на мій погляд, абсолютно виключена. І я краще б відмовився від усіх східноафриканських намірів, ніж схвалив військові дії Рейху на суші. Щоб зберегти мирні відносини, ... ми повинні змусити служити нам з користю, в першу чергу, наявну невелику державну машину султана» [137].

Пристрасті вляглися лише після офіційного повідомлення про врятування Емін-паші експедицією Стенлі. Сам Стенлі під час вручення йому в Географічному товаристві принцом Валлійським золотої медалі сказав, «що він пишається виконанням даного йому доручення і звільненням свого друга Еміна, якому він дав можливість вступити на службу дружньої держави» [138]. Але спроби в майбутньому використати Еміна на німецькій службі успіху не мали. Що стосується Петерса, то за самочинні дії він у 1889 р. був звільнений з директорату НСАК і

---

*Насправді Емін-паша був врятований англійською експедицією Стенлі у квітні 1888 р., тобто майже за рік до приходу німецької експедиції. Отже, газета «Таймс» мала всі підстави називати Петерса «фрятівником уже врятованого».

після цього серйозного впливу на німецьку колоніальну політику в Східній Африці не мав.

Неодноразово давали оцінку і виражали своє ставлення до колоніальної політики кайзерівської Німеччини на сході Африканського континенту німецькі соціалісти. У своєму виступі на засіданні рейхстагу 26 січня 1889 р. Бебель дав дуже влучну характеристику НСАК, німецькій колоніальній політиці взагалі й розкрив позицію соціал-демократів з цього питання. Він сказав: «Що ж це за Східноафриканське товариство? Маленька купка крупних капіталістів, банкірів, комерсантів і фабрикантів, тобто купка багатіїв, чий інтереси не мають нічого спільного з інтересами німецького народу і чия колоніальна політика служить тільки приватним інтересам і переслідує тільки одну мету, — спираючись на матеріальні переваги, всіма можливими засобами збагачуватися за рахунок беззахисного населення. Цій колоніальній політиці ми ніколи не дамо нашого схвалення. По суті кажучи, всяка колоніальна політика — це нещадна експлуатація місцевого населення. Де б ми не розкрили історію колоніальної політики за останні три століття, всюди зустрічаємо насилля і пригнічення корінних народностей, що нерідко закінчується їх повним винищенням. А пануючий мотив — золото, золото і ще раз золото. І щоб забезпечити безперешкодну експлуатацію африканського населення у якомога більшому масштабі, тратяться мільйони з державної кишені, з кишень платників податків, гарантуючи експлуаторську діяльність товариства, підтримуючи його за рахунок імперського бюджету. Зрозуміло, що ми, з наших позицій противників всякого пригноблення, не прикладемо до цього руку. Я піду далі й скажу, що навіть у випадку обробки східноафриканської землі яким-небудь європейським або німецьким колоніальним товариством це не принесе ніякої користі жителям відповідної країни» [139].

Таким чином, ТНК, а потім НСАК проводили активну колоніально-пропагандистську і практичну діяльність на території Східної Африки по втіленню в життя принципів ідеології колоніалізму. З одного боку, це було викликано прагненням підпорядкувати колоніальну політику вирішенню німецької національної ідеї про об'єднання всіх німців як у самій Німеччині, так і за її межами. Цьому мала сприяти добре продумана колонізаційна політика по створенню німецьких землеробських колоній у Східній та Центральній Африці й спрямуванню

туди еміграційного потоку, внаслідок чого поселенці-колоністи не поривали б зв'язків з батьківщиною. Згідно основних положень свого звернення, саме такою роботою мала зайнятися компанія Петерса. Однак, з другого боку, Петерс та його однодумці з товариства всією практичною діяльністю на східноафриканських територіях протягом 1884–1889 рр. значною мірою скомпрометували цю ідею. Як жорстокі колонізатори, вони зневажливо ставилися до історичних та культурних здобутків африканців, їхніх традицій і побуту, права самостійно вирішувати питання вибору шляхів розвитку, здійснювали каральні експедиції проти туземного населення, змушували африканських вождів за допомогою обману, підкупу, споювання підписувати нерівноправні договори, наслідком яких був перехід обширних територій до рук німців.

Ідеологію Німецького колоніального союзу, Товариства німецької колонізації, Німецької Східноафриканської компанії, Німецького колоніального товариства, їхнього керівництва і тих політичних, фінансово-промислових, юнкерських та «різночинних» сил, на які вони спиралися, підживлювали переконання у справедливості й правильності своїх дій щодо колонізованих народів, у своєму виключному праві впливати і навіть розпоряджатися долями інших людей. Тому вся їхня колоніальна пропаганда була спрямована на розпалювання проколоніальних шовіністичних настроїв у німецькому суспільстві. У результаті ідеологія шовінізму, одержавши організаційно-пропагандистський центр спочатку в особі Німецького колоніального союзу і Товариства німецької колонізації, а потім Німецької Східноафриканської компанії і Німецького колоніального товариства, з середини 80-х років XIX ст. остаточно перетворюється в складову частину ідеології німецького колоніалізму. Подальший ріст шовінізму в Німеччині був пов'язаний зі спробою врегулювання англо-німецьких колоніальних суперечностей у Східній Африці та підписанням у 1890 р. Гельголанд-Занзібарського договору, створенням і діяльністю Пангерманського союзу.

РОЗДІЛ 3.

Гельголанд-Занзібарський договір 1890 р. і зростання колоніально-шовіністичних настроїв у німецькому суспільстві

У березні 1890 р. пішов у відставку канцлер Отто фон Бісмарк. Новий уряд очолив керівник військово-морського відомства генерал Лео фон Капріві. Обов'язки міністра закордонних справ від Г. Бісмарка перейшли до Маршалла фон Біберштейна. Цікаво, що сам князь Бісмарк в одній із розмов з кореспондентами німецьких газет так охарактеризував канцлера Капріві: «Капріві я ціную більше, ніж кого-небудь: він гарний, навіть кращий з наших генералів, жаль тільки, що йому доводиться знайомитися з політикою. Він, утім, не може багато змінити в даному мною політиці напрямку. Колії вибиті такі глибокі, що політична колісниця повинна слідувати ними» [140].

Однак уже на перших порах зміна співвідношення сил у правлячому таборі кайзерівської Німеччини внесла деякі суттєві корективи у її зовнішньополітичний курс. Впливові англійські політики й економісти підкреслювали, що «Капріві займає більш лояльну позицію стосовно Британської імперії» [141]. Щодо колоній Капріві відкрито признався, що, на його думку, «гірше, що могло б статися для Німеччини, це якби їй подарували Африку». У записці рейхстагу він оголошував «період підняття німецького прапора в безгосподарних заокеанських територіях і укладення договорів з туземними вождями і князьками» закінченим, для того щоб можна було переварити здобуте [142].

Капріві вважав, що назріла необхідність невідкладного розв'язання англо-німецьких суперечностей на сході Африки. Обидві сторони прагнули знайти такий шлях урегулювання конфлікту, який задовольнив би як Великобританію, так і Німеччину, і водночас мінімально зачіпав інтереси колоніальних кіл. При цьому англійський прем'єр-міністр лорд Солсбері використав, з одного боку, погіршення російсько-німецьких відносин і, з другого, зазіхання Німеччини на о. Гельголанд у Північному морі*. 13 травня 1890 р. він запропонував Німеччині цей острів взамін за поступки у Східній Африці.

---

* Звичайно, чисто випадково німецький поет XIX ст. Фаллерслебен саме тут написав «Пісню німців». Але фактом є те, що імпералістична Німеччина зробила пісню своїм гімном. І хоча її слова поклали на музику Гайдна, твір Фаллерслебена від цього зовсім не облагородився, бо автор вклав шовіністичний зміст у кожний рядок своєї пісні, проголосивши: «Німеччина понад усе, понад усе в світі».

Слід зауважити, що ще у 1884 р. прибрати до своїх рук Гельголанд хотів Бісмарк. Він направив відповідний проект англійському уряду. Але пропозиція рейхсканцлера не зустріла ніякої позитивної реакції у Лондоні. Всю відповідальність за провал проекту Бісмарк постарався перекласти на Англію і німецького посла в Лондоні графа Мюнстера. Останнього він звинувачував у нерішучому веденні переговорів з англійським урядом [143]. Значення о. Гельголанд особливо зросло для Німеччини після початку будівництва Кільського каналу в 1887 р. (закінчене у 1895 р.). Канал мав з'єднати Північне і Балтійське моря і тому Гельголанду як важливому опорному пункту відводилася особлива роль у німецьких військово-морських планах. Так, статс-секретар закордонних справ Маршалл писав послу в Лондоні Гетцфельду: «З військової точки зору володіння Гельголандом у Північному морі в зв'язку з кільським каналом становить величезну цінність» [144].

На початку 1890 р. деякі придворні кола в Англії, Данії, Німеччині навіть надіялися шляхом потрійного обміну викликати зближення між Берліном і Копенгагеном. Англія передавала би Данії острів Гельголанд взамін дрібних островів Антільського архіпелагу, які належали датчанам. Данія, у свою чергу, обмінювала б Гельголанд на датські райони північної частини Шлезвіг-Гольштейнської землі. Але новий німецький імператор Вільгельм II Гогенцоллерн заявив, що Німеччина може розпоряджатися своїми африканськими володіннями як їй тільки забажається, але вона не має права віддавати жодної п'яді землі, яка скроплена німецькою кров'ю [145].

Німецькому уряду сподобалася пропозиція лорда Солсбері і він пішов на складні переговори про поділ і розмежування територій у Східній Африці. В Європі, як видно з донесень російських дипломатів, навіть стали побоюватися можливого зближення між Німеччиною та Великобританією. «Тепер Європі доводиться рахуватися з фактом спільних дій в Африці двох колишніх суперників — Німеччини й Англії» [146], — повідомляв 7 травня 1890 р. в Санкт-Петербург посол в Лондоні Стааль.

1 липня 1890 р. в Берліні обидві сторони підписали договір, який в історичній літературі одержав назву Гельголанд–Занзібарського пакту. Німеччина віддавала Англії значну частину своїх колоніальних володінь на східноафриканському узбережжі та о. Занзібар в обмін на о. Гельголанд [147].

До Великобританії відійшли колишні німецькі володіння:

1) Віту, який мав статус султанату;
2) райони, розташовані в міжріччі Тана — Джу́ба, а також південніше до кордонів Єгипту і на схід від західного водорозділу Верхнього Нілу;

3) території, що лежали на захід від оз.Вікторія (Буганда) та у верх'ях Нілу (Ваделай);

4) Ньясаленд і північно-східні райони Північної Родезії.

Німеччина також визнавала англійський протекторат над Занзібаром. У загальному підсумку за Гельголанд-Занзібарським договором територія Британської колоніальної імперії збільшувалася на 1 млн. кв. миль.

Німеччина за договором одержала:

1) о. Гельголанд у Північному морі;

2) смугу східноафриканського узбережжя (з виплатою компенсації султану);

3) о. Мафія біля Занзібара;

4) смугу території шириною 20 миль, яка давала Німецькій Південно-Західній Африці вихід до р. Замбезі.

Німецькі колонізатори також добилися дуже вигідного прирощення територій до Камеруну і Того, які були їхніми колоніями. Окрім того, німецькі східноафриканські володіння одержували міжнародне визнання. Всього Німеччина придбала 400 тис. кв. миль територій [148]. «Русский вестник» відзначав, що цей факт для неї рівносильний «зреченню від суперництва з Великобританією на поприщі колоніальної політики, яка ще недавно проголошувалася настійною потребою і національним завданням Німецької імперії» [149].

Гельголанд-Занзібарський договір був доповнений угодою з Францією від 17 листопада 1890 р. Згідно неї Німеччина одержувала володіння занзібарського султана на материк у о.Мафія (султан Занзібару відмовлявся від своїх претензій). Підписання цієї угоди було обумовлено приєднанням Німеччини до гарантійного договору відносно Занзібару, укладеного між Францією та Англією ще 10 березня 1862 р. [150].

Гельголанд-Занзібарський договір не допоміг німецькому уряду вирішити двох важливих зовнішньополітичних завдань:

по-перше, кабінету Капріві не вдалося суттєво покращити англо-німецькі відносини;

по-друге, не виправдалися надії дипломатів з Вільгельмштрассе примусити Великобританію вступити до Троїстого союзу, хоча на деякий час вона й «стала настільки близькою до Троїстого союзу, наскільки це можливо для держави, яка в ньому не бере участі» [151].

До того ж Гельголанд-Занзібарська угода об'єктивно стала ще одним стимулом для початку конкретних переговорів про союз між Францією та Росією. Такої думки дотримувався, зокрема, барон Гольштейн [152]. Якщо додати до цього значні територіальні втрати Німеччини в Східній Африці, то не дивлячись на здобуття о. Гельголанд і міжнародне визнання німецьких східноафриканських володінь, які залишилися, договір був настільки нерівноцінний, що викликав великий громадський і політичний резонанс у країні. Оцінюючи англо-німецьку угоду та ситуацію в Німеччині, газета «Московские ведомости» писала: «Теперішнє становище краще всього характеризується тим, що в суспільстві і зовсім не таємно, а відкрито говориться: при Бісмарку нічого подібного не могло б статися» [153].

Найбільше договором 1890 р. були невдоволені колоніальні і шовіністичні кола німецького суспільства. Різко негативно відреагував на укладення Гельголанд-Занзібарського пакту Петерс. Його прагнення до безмежних завоювань в Африці можна було уподібнити до снів одного географа, якому після того, як на протязі дня розглядав нову карту Африки, приснилося, нібито на ньому лежить величезна географічна карта, причому річки текли прямо по його тілу [154]. Дізнавшись, що Німеччина підписала договір про поділ Східної Африки, Петерс «настільки вийшов з себе, що змушений був провести дві години зачиненим, щоб відновити рівновагу». Коментуючи англо-німецьку угоду, він заявив, що Німеччина «обміняла три королівства — Віту, Буганду й Занзібар — на ванну в Північному морі» [155]. Тому, не втрачаючи часу, доктор вирішив згрупувати навколо себе опозиціонерів. Вони називали Гельголанд-Занзібарський пакт «договором про відмову» і на мітингах протесту вимагали його відміни.

У Лейпцигу керівники Колоніального товариства влаштували збори. На них вони заявили, що імперський уряд поступився інтересами Німеччини в Африці і приніс у жертву англійцям надбання німецького народу. Один з ораторів стверджував, що «націонал-ліберали виявили відсутність всякої енергії, бо прямий обов'язок наказував їм захистити інтереси німецького народу». Опозиціонери навіть сформували комітет, який опублікував адресований «чесним німцям» заклик

зробити свої пожертвування у створений «фонд Петерса» [156]. Члени німецького колоніального гуртка в Цюріху вирішили від імені німецьких патріотів скласти петицію проти англо-німецької угоди і звернутися в рейхстаг з проханням, щоб договір з Великобританією був визнаний недійсним [157]. На зборах Колоніального товариства в Кельні 1 липня 1890 р. виступив імперський комісар у Східній Африці капітан Ліберт. Він заявив, що завжди був «фанатичним прихильником» колоніальної політики Німеччини і тому вкрай невдоволений підсумком англо-німецьких переговорів, які завершилися «непростими поступками на користь англійців» [158].

Невдоволені підписанням Гельголанд-Занзібарського пакту, на загальних зборах Колоніального товариства в Берліні його учасники прийняли наступну резолюцію з трьох пунктів:

1) висловити урядові подяку «за енергійне сприяння справі припинення торгівлі невольниками і розвитку культури в Африці»;

2) не розуміючи мотивів, якими керувався уряд при підписанні договору з Англією про поділ Східної Африки, «товариство все-таки дозволяє собі констатувати, що судячи з враження, яке справила ця угода на громадську думку, вона здійснена на шкоду німецьким колоніальним проектам в Африці». Товариство жалкує, що таким чином «завдано відчутного удару колоніальному руху, який зробився вже важливим фактором суспільного життя Німеччини»;

3) товариство бажає, щоб у майбутньому уряд не робив ніяких колоніальних поступок [159].

Все це дало поштовх різкому піднесенню чергової хвилі шовінізму в німецькій пресі, яка висувала ура-патріотичні лозунги. За повідомленнями газет, німецькі екстремісти вимагали від уряду перегляду договору, а «патріотів» закликали розпочати боротьбу за «свої» права в Східній Африці [160].

Проти Гельголанд-Занзібарського пакту різко виступила «Кельніше Цайтунг». Газета писала: «Хто розуміє і співчуває колоніальним прагненням Німеччини, той прочитає угоду з Англією не інакше як з жахом» [161]. Мюнхенська «Альгемайне Цайтунг», яка не була органом жодної політичної партії, порівнювала Гельголанд з грудочкою цукру, якою Англія підсолодила призначену нею для Німеччини гірку пілюлю. Газета питала: «Невже становище Німеччини настільки хитке, що заради дружби з Англією необхідні такі великі жертви?» [162]. Вона не бачила підстав для того, щоб на угоду конкурентам в особі

англійських підприємців компроментувати позицію Німеччини відносно Росії та Франції, а також відкидати в сторону німецькі колоніальні зазіхання. Газета навіть надрукувала кілька статей, у яких виражала занепокоєння з приводу відсутності свідомої твердості і єдності в діях та намірах уряду з часу відставки князя Бісмарка. «... На місце випробуваних практичних правил неминуче з'являється схильність до експериментів, до втрати зайнятих позицій для збуджування симпатій» [163], — з жалем констатувала «Альгемайне Цайтунг». Під втратою «міцних позицій» у внутрішній і зовнішній політиці газета мала на увазі, по-перше, передачу англійцям африканських земель, на які німці нібито мали переважające право, а, по-друге, відмову від антисоціалістичного закону 1878 р. Навіть орган ліберально-буржуазної партії прогресистів газета «Фоссіше Цайтунг» незадовго до підписання Гельголанд-Занзібарського договору застерігала, що «хоча острів Гельголанд має значення для Німеччини, але все ж, навіть у морських колах, це значення не вважається надзвичайно важливим і здобуття його не компенсувало би інтересів Німеччини в області африканських озер» [164]. Приблизно в такому ж тоні невдоволення логовром 1890 р. були витримані виступи друкованих органів консервативних партій і партії «Центру» («Нойе Пруссіше Цайтунг», «Пост», «Кройццайтунг», «Германія»).

Серед вищих німецьких воєнних чинів також були незадоволені Гельголанд-Занзібарським договором. Їх настрої певною мірою висловив тодішній начальник німецького генерального штабу граф Вальдерзее. Він вважав, що кайзер на угоду своєму давньому бажанню заволодіти островом Гельголанд «зрадив» колоніальні інтереси Німеччини [165]. Але його критика була опублікована в пресі лише після Першої світової війни, коли німці за умовами Версальського мирного договору змушені були знищити всі військові споруди на острові. Проти англо-німецького договору висловилися також капітан Ліберт і призначений заступником керівника Колоніального відділу міністерства закордонних справ майор Вісман. Щоправда, розуміючи збудження колоніальних кіл, останній допускав, що Гельголанд-Занзібарська угода — це тільки політичний маневр німецького уряду.

Проти пакту з Великобританією і втрати частини східноафриканських територій висловився князь Бісмарк. Він скористався настроями громадської думки в країні і різко критикував цю угоду. Ще під час переговорів між Англією і Німеччиною Бісмарк заявив, що дуже велика ціна, яку британський уряд запросив за передачу німцям острова

Гельголанд. Екс-канцлер через свою газету «Гамбургер Нахріхтен» викривав байдужість Капріві до імперських інтересів Німеччини [166]. При цьому орган Бісмарка використовував у боротьбі проти прихильників Гельголанд-Занзібарського договору найбрудніші прийоми, діючи в інтересах антианглійських колоніальних кіл і прагнучи підлити масла у вогонь шовіністичних настроїв. Характерна в цьому плані справа Ліберта.

«Гамбургер Бахріхтен» опублікувала заяву, зроблену редакції газети нібито майором німецького генерального штабу Лібертом, який щойно повернувся з Занзібару. Майор начебто заявив, що під час перебування у Східній Африці він всюди спостерігав різке замасковане невдоволення місцевого населення англійцями, в той час як німецькі піддані користувалися повагою і навіть любов'ю туземців. Посилаючись на Ліберта, газета публікувала вкрай образливі думки про англійські колоніальні власті і націю в цілому. Однак дуже швидко з'ясувалося, що подібних заяв німецький майор ніколи не робив. Він поставив перед газетою вимогу публічно вибачитися за наклеп. У результаті «Гамбургер Нахріхтен» змушена була не тільки помістити спростування на своє «інтерв'ю» з Лібертом, але й вибачитися перед ним. Цей приклад показує, що розпалювання колоніальних шовіністичних настроїв, у першу чергу пресою, супроводжувалося в Німеччині спалахом антианглійських настроїв, що характерно для ідейних засад німецького колоніалізму.

Дуже неоднозначною була оцінка Гельголанд-Занзібарського договору німецькими соціал-демократами. В цілому соціал-демократична партія засудила цей пакт. Однак її лідери не зуміли викрити останній як договір, що суперечить інтресам німецького народу і направлений на поневолення народів Східної Африки. Так, виступаючи від імені соціалістичної фракції рейхстагу, Фольмар в оцінці англо-німецької угоди виходив не з інтересів колоніальних народів та їх права на самовизначення і навіть не згадував про це. Позиція Фольмара не була переважаючою в партії. Про це свідчать передові статті в «Соціал-демократі» і «Берлінер Фольксблат», виступ у рейхстазі соціал-демократа Штадтхагена. У них договір характеризувався як угода колонізаторів. Штадтхаген, зокрема, зазначив: «Виникає думка, що тих, кому належить земля, поділена між двома європейськими державами, зовсім не питали» [167]. Така позиція означала осуд будь-якої колоніальної політики: і тієї, яку проводила держава, і тієї, яку здійснювали само-

стійно колоніальні товариства. У той період рішуче засудження колоніальної політики соціал-демократичною партією виражало непримириме ставлення до колоніалізму переважної більшості членів партії, виховувало робітників, інші соціальні групи німецького суспільства в дусі протидії заокеанській політиці німецької буржуазії.

Проти англо-німецької угоди 1890 р. виступили жителі о.Гельголанд. Англійський кореспондент зібрав відомості у найрізномірніших його мешканців і прийшов до переконання, що немає і 5 % всього населення, які співчували б приєднанню до Німеччини. Його повідомлення надрукувала російська преса: «Я знайшов, що острів'яни сильно збентежені і приголомшені несподіваною передачею їх острова Німеччині. Вони всі проти передачі і зовсім не приховують свого обурення проти цієї угоди» [168]. Про це ж писав Енгельс у листі до Лібкнехта 19 червня 1890 р.: «Отже, Гельголанд повинен стати німецьким. Я наперед радію, уявляючи, як лементуватимуть браві гельголандці, що відбиватимуться обома руками від приєднання до великої вітчизни-казарми. І вони цілком праві: відразу ж після приєднання їх острів буде перетворений у велику фортецю, що домінуватиме над розташованою на північний схід від нього якірною стоянкою; бідолах виселять так само, коли б вони були звичайними ірландськими орендарями або шотландськими вівцями, які поступаються місцем перед оленями» [169].

Цікаво, що в самій Німеччині група молоді висловила незадоволення щодо цієї спроби германізації. Справа в тому, що на Гельголанді знаходилася церва, де вінчалися без всяких паперів. Німецька молодь, яка бажала одружитися без дозволу батьків, відправлялася туди і за які-небудь 50 марок справляла весілля. У 1889 р. було зареєстровано 93 подібних шлюби. Зрозуміло, що з введенням на острові німецьких порядків припинялася його слава німецького Гретна-Гріна, і німецька молодь уже наперед оплакувала неможливість одружитися так легко і зручно [170].

Щоб позбавитися від різкої критики німецької громадськості та колоніальних кіл, кабінет Капріві опублікував офіційний меморандум на підтримку Гельголанд-Занзібарського договору. Згідно заяви уряду, завдяки здобутій у результаті англо-німецької угоди «дружби» з Великобританією, Німеччина зміцнила своє становище в Європі. В урядовому меморандумі також відзначалося, що німецькі колонії у Східній Африці не могли компенсувати витрати і збитки, з якими Німеччина зіткнулася би у випадку війни з Англією. Виходячи з заяви кабінету

Капріві, Гельголанд становив для Німеччини набагато більшу цінність, ніж віддалені від Великобританії східноафриканські райони. Територій, які імперія зберегла за собою у Східній Африці, достатньо для одержання прибутку при умові, що німецькі піддані припинять «піднімати прапори» і почнуть обробляти землю [171]. Цей меморандум повністю підтверджує думку німецько-американського ученого Г. Хальгартена, що «з точки зору політичних ідеалів тодішнього німецького уряду укладення договору було великим політичним успіхом» [172]. Вершиною вшанування німецьких творців Гельголанд-Занзібарського пакту стали знаки «монаршої милості» щодо його головних авторів: посла в Лондоні графа Гатцфельда нагородили орденом Чорного орла, а керівник зовнішньополітичного відомства Маршалл одержав чин таємного радника.

Водночас, розвиток подій після 1 липня 1890 р. показав, що німецькі колоніальні кола не склали зброї. Вони прагнули будь-якими засобами повернути назад втрачені території. Особливо наочно це проявилось на прикладі східноафриканського султанату Віту. Німецькі колонізатори організували бурхливу кампанію протесту проти його передачі Англії. Однією з антибританських акцій став галас навколо так званої справи Кінцеля. Цей німецький торговець лісом у 1887 р. придбав солідну ділянку землі в районі Віту, а в 1889 р. заснував там німецьку станцію.

Кінцель дуже негативно зустрів звістку про укладення Гельголанд-Занзібарської угоди. Всупереч договору, він на чолі групи німецьких підприємців влітку 1890 р. прибув у Віту з наміром розпочати будівництво лісопилки. 15 вересня 1890 р. сталося зіткнення з африканцями, внаслідок чого всі німці були вбиті. Німецька шовіністична преса заявила, що винуватцем різни є не німецька колоніальна адміністрація та її політика в Східній Африці, а дії англійців, які настроюють місцеве населення проти підданих німецької імперії і провокують подібні зіткнення [173]. Під тиском німецьких колоніальних кіл відомство закордонних справ поставило вимогу, щоб англійський уряд покарав африканців, причетних до вбивства Кінцеля та його компаньйонів. Це повністю влаштувало британські власті, бо давало можливість відкрито розправитися з небажаним правителем Віту і, одночасно, нібито проявити почуття поваги до Німеччини. Але не дивлячись на те, що уряд Англії виконав вимогу німецького керівництва, колонізатори

і шовіністи в Німеччині не заспокоїлися. Вони тільки перейшли до інших форм боротьби з метою реалізації своїх зовнішньополітичних прагнень.

Про зміну у ставленні німецького уряду до питань колоніальної політики свідчили перемини у системі підпорядкування та управління колоніями. Ще навесні 1890 р. уряд Капріві прийшов до компромісу з Німецькою Східноафриканською компанією. За підтримку останньою Гельголанд-Занзібарського договору він погоджувався взяти на себе управління Східною Африкою і здійснити оздоровлення компанії, щоб урятувати її від банкрутства і зробити прибутковою. 20 листопада 1890 р. НСАК підписала договір з імперським урядом про передачу йому прав суверенітету, якими компанія володіла у відповідності з «охоронною грамотою». Договір підписали рейхсканцлер Капріві і чотири представники компанії, у тому числі її голова банкір К.Хейдт. Уряд одержував усі права на колоніальні володіння у Східній Африці.

Отже, необхідно відзначити, що Гельголанд-Занзібарський договір 1890 р. став для німецької громадськості першою ознакою того, що курс зовнішньої політики уряду змінився. Навіть Гольштейн у березні 1891 року змушений був констатувати: «Східноафриканська угода показала, що ми ставимо наші європейські відносини вище наших колоніальних інтересів» [174]. Критика англо-німецького договору означала спробу політичних течій, колоніальних кіл і громадськості взагалі показати своє ставлення до повороту в німецькій зовнішній політиці. Прийшовши до висновку, що поодинці неможливо змусити уряд активізувати курс на захоплення нових колоній, німецькі колоніально-шовіністичні кола вирішили об'єднатися. Таке об'єднання повинно було здійснитися на основі ідеологічних принципів створення «Великої Німеччини» шляхом проведення активної і успішної експансії в Європі, яка доповнювалась би новими заокеанськими колоніальними загарбаннями.

XXX

Таким чином, у 80-х рр. XIX ст. Німеччина здійснила низку офіційних колоніальних загарбань. Її заокеанські територіальні володіння одержали міжнародне визнання, там склалася специфічна система військово-адміністративного управління. Колоніально-шовіністичними ідеями прониклися і пропагували їх могутні організаційно-пропагандистські центри на території Німеччини в особі Німецького колоніаль-

ного союзу, Товариства німецької колонізації, Німецького колоніального товариства, Німецької Східноафриканської компанії. У цей час ідеологія німецького колоніалізму спиралася на пасивне, споглядалне і навіть сприятливо-схвальне ставлення до колоніальних здобутків Німеччини, форм і методів її колоніального проникнення в Африку й Океанію, тим самим активно допомагаючи встановленню там влади німецьких колонізаторів. У цілому можна виділити наступні основні риси, які сутнісно визначили охарактеризований період колоніальної політики кайзерівської Німеччини та викликаних нею політичних дискусій і навіть політичної боротьби в рейхстазі й суспільстві.

Перехід до заокеанських загарбань у середині 1880-х років відбувся в обстановці колоніального ажіотажу, який охопив практично всі юнкерсько-буржуазні верстви та групи німецького суспільства. Не дивлячись на численні, іноді досить гострі й напружені дискусії з різноманітних питань колоніальної політики, всі політичні партії, які виражали інтереси правлячих соціальних сил, в кінцевому підсумку підтримали німецьку колоніальну експансію.

Велику роль у теоретичному обґрунтуванні колоніальних загарбань відіграла німецька преса. Їй відводилося помітне місце у формуванні та відображенні громадської думки з питань колоніальної політики Німеччини на території Африки і тихоокеанського регіону. На перших ролях тут були такі провідні органи як газети «Кельніше Цайтунг», «Альгеймайне Цайтунг», «Германія», журнал «Пруссіше Ярбюхер». Усі вони заявили про свою підтримку теорії та практики німецького колоніалізму, сприяли піднесенню колоніально-шовіністичних настроїв у німецькому суспільстві.

Активному поширенню колоніальних ідей сприяла також діяльність різноманітних колоніальних об'єднань, серед яких особливо виділялися Німецький колоніальний союз, Товариство німецької колонізації Карла Петерса, Німецьке колоніальне товариство, Німецька Східноафриканська компанія. Їхня пропаганда була спрямована перш за все на середні верстви з метою заразити їх шовінізмом і таким чином підпорядкувати ідеологічному впливу економічно потужних груп, урядових і колоніальних кіл.

Для переважної більшості офіційних представників і пропагандистів німецького колоніалізму типовим було високомірно-зневажливе ставлення до колонізованих народів, які характеризувалися як «культурно-відсталі», «нездатні до прогресу», «ліниві й брехливі». З цього

виводилося моральне і навіть історичне виправдання колоніальної політики. Часто воно було пов'язане із критикою і навіть осудом політики англійських колонізаторів. Яскраво виражена антибританська спрямованість, яка базувалася перш за все на заздрощах німців до колоніальних успіхів англійських конкурентів, стала характерною рисою ідеології німецького колоніалізму. На хвилі боротьби проти Гельголанд-Занзібарського договору, підписаного між Німеччиною та Великобританією у 1890 р., відбулася консолідація німецьких колоніальних і шовіністичних кіл. Зростання шовінізму й експансіоністських тенденцій у німецькому суспільстві, їхнього впливу на ідеологічні та політичні засади колоніалізму визначальним чином характеризували внутрішньополітичну ситуацію в обставинах визрівання умов та переходу кайзерівської Німеччини до «світової політики» у 90-х роках XIX століття.

Примітки до частини I

1. Loth H. Zwischen Goft und Kattun: Die Berliner Konf. 1884/85 zur Aufteilung Afrikas. — В., 1985. — S.18.
2. АЗП РІ. — Ф. Посольство в Берліні. — №167. — Оп. 509/1. — Спр. 3663. — 1884–1885. — Арк.14.
3. Там само. — Ф.Канцелярія. - №133. — Оп.470. — Спр.24. — 1884. — Арк.230.
4. Kladderadatsch. — 30.11.1884. — №55.
5. АЗП РІ. — Ф.Канцелярія. — №133. — Оп.470. — Спр.17. — 1885. — Арк. 36.
6. Виноградов К.Б., Науменко О.А. На службе британского колониализма (Страницы политической биографии лорда Солсбери) // Новая и новейшая история. — 1981. — №2. — С.127–128.
7. Вестник Европы. — 1884. — №9. — С.393.
8. Политикус. Беглый очерк колониальной политики Германии // Русская мысль. — 1906. — Кн.7. — С.23.
9. Bismarck O. Die gesammelten Werke: In 15 Bde. — В., 1924–1933. — Bd.12. — S.481.
10. Taffs W. Ambassador to Bismarck. — L., 1938. — P.339.
11. Bismarck O. Die gesammelten Werke. — Bd.4. — S.96–97.
12. Call L. Bismarck: Der Weiße Revolutionär. — F. M., 1980. — S.615.
13. Allgemeine Zeitung. — 29.06.1884.
14. Ibid. — 14.06.1884.

15. Kölnische Zeitung. — 7.06.1884.
16. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. — B., 1871 — 1900 (Reichstag). — I. Session. 1884—1885. — Bd.1. — 30.01.
17. Ibid.
18. Ibid. — 16.03.1885.
19. АЗП ПІ. — Ф.Канцелярія. — №133. — Оп.470. — Спр.17. — 1885. — Арк.192.
20. Reichstag. I. Session. 1884-1885. — Bd.1. — 9.01.1885.
21. Ibid. — 10.01.1885.
22. Ibid. — 23.01.1885.
23. Bismarck O. Die gesammelten Werke. — Bd.13. — S.8.
24. Ibid.
25. Anderson P.R. The Background of Anti-English feeling in Germany, 1890-1902. — Washington, 1939. — P.251.
26. Kölnische Zeitung. — 24.06.1884.
27. Reichstag. — Bd.2. — 5.04.1884. — S.1073.
28. Ibid. — Bd.1. — S.535.
29. Ibid. — S.1058.
30. Allgemeine Zeitung. — 23.07.1884.
31. Germania. — 19.06.1884.
32. Ibid. — 26.06.1884.
33. Ibid. — 28.06.1884.
34. Kölnische Zeitung. — 23.08.1884.
35. Reichstag. — Bd.2. — 5.04.1884. — S.1055.
36. Ibid. — Bd.1. — S.1507.
37. Kölnische Zeitung. — 25.06.1884.
38. Allgemeine Zeitung. — 27.05.1884; Germania. — 27.05.1884.
39. Grenzboten. — 1884. - №51.
40. Preussische Jahrbücher. — 1884. — Bd.54. — S.97.
41. Darmstadter P. Geschichte der Aufteilung und Kolonisation Afrikas seit dem Zeitalter der Entdeckungen: In 2 Bde. — B.-Lpz., 1920. — Bd.2. — S.50.
42. Arendt O. Ziele deutsche Kolonialpolitik. — B., 1886. — S.3.
43. Die bürgerlichen Parteien in Deutschland: In 2 Bde. — Lpz., 1970. — Bd.2. — S.568.
44. Deutsche Revue. — 01.1885. — S.97.

45. Die Vossische Zeitung: Geschichtliche Rückblicke auf drei Jahrhunderte. — B., 1904. — S.172.
46. Geschichte der Frankfurter Zeitung 1856 bis 1906. — F.a.M., 1906. — S.465.
47. Rohlf G. Angra Pequena. — Bielefeld-Lpz., 1885.
48. Stegemann H. Erinnerungen aus meinem Leben und aus meiner Zeit. — B., 1930. — S.33.
49. Roscher W., Jannasch R. . Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 3. Aufl. — Lpz., 1885.
50. Центральний державний історичний архів України. — Ф.Київський університет. — №708. — Оп. Рада, 1884 р. — Спр.139. — Арк. 225, 286.
51. Sozialdemokrat. — 19.06.1884.
52. Ibid.
53. Vorwärts. Berliner Volksblatt. — 28.02.1885.
54. Neue Zeit. — 1885. — Bd.1. — S.382–383.
55. Preussische Jahrbücher. — 1884. — Bd.54. — S.34.
56. ЦДБІА РФ. — Ф.Німеччина. — №432. — Оп.1. — Спр.3075. — Арк.76.
57. Енгельс Ф. — Каутському К. 12.09.1882 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: У 50 т. — Т.35. — С.297-298.
58. Sozialdemokrat. — 19.06.1884.
59. Ibid. — 28.08.1884.
60. Ibid. — 26.03.1885.
61. Ibid. — 15.01.1885.
62. Ibid.
63. Ibid.
64. Schippel M. Das moderne Elend und die moderne Übervölkerung. — Stuttgart, 1888.
65. Reichstag. — Bd.2. — 1887. — S.314.
66. Sozialdemokrat. — 19.06.1884; 15.01.1885.
67. Reichstag. — Bd.2. — 1884. — S.1061.
68. Sozialdemokrat. — 11.12.1884.
69. Lidtke V. Op. cit. — P.194.
70. Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії (далі — РЦЗВДНІ). — Ф.Лібкнехта. — №200. — Оп.4. — Т.2. — Спр.1697. — Арк.1-2.
71. Reichstag. — Bd.2. — 20.01.1885. — S.743.

- 72.РЦЗВДНІ. — Ф. В.Лібкнехта. — №200. — Оп.4. — Т.2. — Спр. 1648, 1656, 1661.
- 73.Gemkow G. Dokumente des Kampfes des deutschen Sozialdemokratie gegen Bismarckskolonialpolitik und gegen den Rechtsopportunisten in den Jahren 1884/85 // Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. — 1959. — № 2. — S.361; Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung: In 3 Bde. — В., 1974. — Bd.3. — S.218–219.
- 74.РЦЗВДНІ. — Ф. В.Лібкнехта. — №200. — Оп.4. — Т.2. — Спр. 1643. — Арк.1.
- 75.Liebknecht W. Gegen Militarismus und Eroberungskrieges. — В., 1986. — S.102.
- 76.Енгельс Ф. Прощальный лист чистачам газети «Sozialdemokrat» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: У 50 т. — Т.22. — С.79–80.
- 77.Енгельс Ф. — Бебелю А. 30.12.1884 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: У 50 т. — Т.36. — С.228.
- 78.Reichstag. — Bd.2. — 23.03.1885.
- 79.Ibid. — Bd.7. — 10.01.1898. — S.5544.
- 80.Ibid. — Bd.2. — 8.04.1895. — S.1433.
- 81.РЦЗВДНІ. — Ф. Лібкнехта. — №200. — Оп.4. — Т.2. — Спр.1652. — Арк.1–2.
- 82.Reichstag. — 7.04.1888. — S.628.
- 83.Vorwärts. Berliner Volksblatt. — 9.01.1885.
- 84.Reichstag. — Bd.5. — 10.01.1885.
- 85.Sander L. Geschichte der deutschen Kolonialgesellschaft für Südwest-Afrika von ihrer Gründung bis zum Jahre 1910: In 2 Bde. — В., 1912. — Bd.I. — S.13 u.s.w.
- 86.Kölnische Zeitung. — 23.02.1885.
- 87.Ibid. — 28.02.1885.
- 88.Правительственный вестник. — 28.02.1885.
- 89.Kölnische Zeitung. — 11.06.1885.
- 90.Ibid. — 22.09.1884.
- 91.Ibid. — 7.01.1884; 23.04.1884; 9,16.07.1884.
- 92.Ibid. — 23.02.1885.
- 93.Ibid. — 22.05.1884.
- 94.Ibid. — 28.02.1885.
- 95.Туполев Б.М. Германская империя в борьбе за «место под солнцем». — М., 1992. — С.7.

- 96.Ерусалимский А.С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. — М.,1968. — С.228.
- 97.Peters K. Wie Deutsch Ostafrika entstand. — Lpz., 1912. — S.8.
- 98.Ibid. — S.18.23.
- 99.Ibid. — S.7.
- 100.Jacob E.A. Deutsche Kolonialpolitik in Dokumenten. — Lpz., 1938. — S.85–86.
- 101.Ibid. — S.87.
- 102.Ерусалимский А.С. Бисмарк... — С.229.
- 103.Müller F. Deutschland — Zanzibar — Ostafrika: 1884 — 1890. — В., 1959. — S.100.
- 104.Ibid. — S.105.
- 105.История германского колониализма в Африке: Пер. о нем. — М., 1983. — С.28.
- 106.James L. The savage wars: Brit. campaigns in Afrika, 1870–1920. — L., 1985. — P.140.
- 107.Büttner K. Die Anfänge der deutschen Kolonialpolitik in Ostafrika. — В., 1959. — S.51.
- 108.Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt (weiter — RKA). — №950. — Bl.2ff.
- 109.Ibid. — №390. — Bl.26 f.
- 110.Büttner K. Op. cit. — S.55.
- 111.АЗП РІ. — Ф.Канцелярія. — №133. — Оп.470. — Спр.17. — 1885. — Арк.136.
- 112.Peters K. Wie Deutsch Ostafrika entstand. — S.76.
- 113.RKA. — №7160. — Bl.215.
- 114.Ibid. - №424. — Bl. 36 ff.
- 115.Улановская И.А. Борьба за Восточную Африку и пресса (1884–1890). — М., 1969. — С.50-51.
- 116.RKA. — №394. — Bl.41 ff.
- 117.Ibid. — Bl.27 f.
- 118.Mommsen W.J. Imperialiamus. — В., 1964. — S.124–125.
- 119.Erinnerungen an Bismark. — В.-Stuttgart,1915. — S.14.
- 120.RKA. — №360. — 20 ff.
- 121.Müller F. Op. cit. — S.165.
122. GP. — Bd.4. — №758.
- 123.Лот Г. Вторжение в Восточную Африку: Пер. с нем. — М., 1971.
- 124.Там само. — С.130–131.

- 125.Туполев Б.М. Германская империя в борьбе за «место под солнцем». — С.146–147.
- 126.GP. — Bd.4. — S.176.
- 127.Jacob E.A. Op. cit. — S.140.
- 128.Peters K. Lebenserinnerungen. — Hamburg, 1918. — S.89.
- 129.Вестник Европы. — 1890. — №1. — С.413.
- 130.Peters K. Die deutsche Emin-Pascha Expedition. — München-Lpz., 1891. — S.535–536.
- 131.АЗП РІ. — Ф.Канцелярія. — №135. — Оп.470. — Спр.64. — 1890. — Арк. 113.
- 132.Peters K. Die deutsche Emin-Pascha Expedition. — S.502.
- 133.РКА. — №396. — ВІ.86.
- 134.Peters K. Lebenserinnerungen. — S.85.
- 135.Kölnische Zeitung. — 22.08.1889.
- 136.GP. — Bd.VI. — №945.
- 137.РКА. — №687. — ВІ.61 f.
- 138.АЗП РІ. — Ф.Канцелярія. — №133. — Оп.470. — Спр.64. — 1890. — Арк.113.
- 139.Reichstag. Bd.I. — 26.01.1889.
- 140.Московские ведомости. — 21.05.1890.
- 141.Economist. — 17.05.1890. — P.614.
- 142.Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX в. — М. — Л., 1960. — С.159–160.
- 143.Ерусалимский А.С. Бисмарк... — С.227.
- 144.Улановская И.А. Назв. праця. — С.138.
- 145.Правительственный вестник. — 20.06.1890.
- 146.АЗП РІ. — Ф. Канцелярія. — №133. — Оп.470. — Спр.64. — 1890. — Арк.ІІІ.
- 147.Там само. — Арк.169–175.
- 148.Там само.
- 149.Русский вестник. — 1890. — Т.209. — №7. — С.335.
- 150.Туполев Б.М., Пегушев А.М. Восстание Маджи-Маджи. Становление и кризис германского колониального правления в Восточной Африке. — М., 1991. — С.62.
- 151.АЗП РІ. — Ф.Канцелярія. — №133. — Оп.470. — Спр.64. — 1890. — Арк.110.
- 152.Holstein F. Die geheimen Papiere: In 4 Bde. — Göttingen, 1956–1963. — Bd.3. — №339.

- 153.Московские ведомости. — 15.06.1890.
- 154.Неделя. — 17.06.1890. — С.762.
- 155.Sell M. Das deutsch-englische Abkommen von 1890. — Bonn, 1926. — S.39.
- 156.Правительственный вестник. — 22.06.1890.
- 157.Berliner Tageblatt. — 30.06.1890.
- 158.Правительственный вестник. — 8.07.1890.
- 159.Московские ведомости. — 5.07.1890.
- 160.Правительственный вестник. — 22.06.1890.
- 161.Московские ведомости. — 13.06.1890.
- 162.Allgemeine Zeitung. — 22.06.1890; 31.07.1890.
- 163.Вестник Европы. — 1890. — Т.145. — № 9. — С.337.
- 164.Правительственный вестник. — 11.06.1890.
- 165.Waldersee A. Denkwürdigkeiten: In 2 Bde. — Stuttgart, 1925. — Bd. 2. — S. 131–132.
- 166.Бисмарк О. Назв. праця. — Т.3. — С.117–120.
- 167.Reichstag. — Bd.2. — 9.12.1890. — S.815.
- 168.Московские ведомости. — 17.06.1890.
- 169.Энгельс Ф. — Лібнехту В. 19.06.1890 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори: У 50 т. — Т.37. — С.337.
- 170.Неделя. — 8.07.1890. — С.859.
- 171.Müller F. Op. cit. — S.494–495.
- 172.Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны: Пер. с нем. — М., 1961. — С.158.
- 173.Allgemeine Zeitung. — 23.09.1890.
- 174.Holstein F. Op. cit. — Bd.3. — №339.

ЧАСТИНА ІІ.

**ПРАКТИКА Й ІДЕОЛОГІЯ
НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ
В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ
ДО «СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ»
(1891–1900 рр.)**

РОЗДІЛ 4.

Пангерманський союз і розвиток ідеології німецького експансіонізму та колоніалізму в 1891–1900 рр.

Характерною особливістю політичного розвитку та діяльності Німецької імперії на міжнародній арені в останнє десятиліття XIX століття стало подальше посилення шовіністичних тенденцій у німецькому суспільстві. Вони справили визначальний вплив, поряд з геополітичною теорією й експансіоністськими пангерманськими ідеями, на колоніальну діяльність і перехід на доктринальному та конкретно-прикладному рівнях до «світової політики» та створення потужного військово-морського флоту. Підписання Гельголанд-Занзібарського договору 1890 р. і зміни у зовнішньополітичному курсі Німеччини після відставки канцлера Бісмарка призвели до нової активізації націоналістичних сил. Керуючись насамперед ідеями континентального (середньоевропейського) розширення, колоніалізму та експансіонізму взагалі, вони прагнули до посилення німецьких позицій як у Європі, так і в світі шляхом активізації участі імперії Вільгельма II у завершальному етапі поділу світу.

Шовіністичні кола в Німеччині розгорнули активну й бурхливу пропаганду своїх поглядів, намагаючись охопити якомога ширші соціальні верстви населення. Водночас німецькі шовіністи робили все можливе, щоб з метою зміцнення своїх політичних позицій і впливу одержати тверду та вагому підтримку розроблюваних ними зовнішньополітичних континентальних і заокеанських планів з боку уряду та рейхстагу.

Справжнім штабом німецьких шовіністів, організацією, яка всемірно сприяла піднесенню й активізації колоніальної пропаганди, розпалюванню шовіністичних настроїв у різних суспільних верствах, став Пангерманський союз. Саме у його діяльності ідеї континентального розширення кайзерівської Німеччини тісно переплелися з ідеями заокеанської колоніальної експансії, що сприяло постановці на порядок денний як першочергової ваги питання про необхідність вступу на шлях «світової політики» та завоювання у такий спосіб «місця під сонцем».

Перша спроба об'єднання німецьких колоніально-шовіністичних сил була здійснена за чотири роки до підписання Гельголанд-Занзібар-

ського договору. За ініціативою Петерса та його фінансових покровителів 13–16 вересня 1886 р. в Берліні відбувся так званий Всенімецький конгрес. На ньому вперше під лозунгами німецького шовінізму зібралися делегати з Німеччини та інших країн.

Організаторами конгресу виступили Товариство німецької колонізації, Німецький колоніальний союз, Центральний союз торгової географії, Західнонімецький союз колонізації та експорту, Вюртемберзький союз торгової географії і розширення німецьких інтересів за кордоном, Німецький експортний союз, а також окремі місіонерські товариства. У списку учасників конгресу було 157 прізвищ, а також ряд людей, які у той час займали видне місце в промислових, фінансових, політичних і публіцистичних колах. Серед них можна виділити президента Центрального союзу німецьких промисловців Шварцкопфа, лідера «вільних консерваторів» Кардорф-Вабнітца, впливових представників імперської партії Зедлітца і Нойкірха, вождя аграріїв фон Мірбаха-Зорквітена, публіциста і політика Арендта, одного з основних ораторів консервативного крила рейхстагу графа фон Канітца, керівника Берлінського відділення Німецького експортного союзу Пінча, великого торговця Луціуса, університетських професорів Нагеля з Емса і Дана з Кенігсберга, філософа фон Гартмана та інших. Усього серед делегатів було 35 підприємців (крупні купці, банкіри, фабриканти), 31 представник інтелігенції (професори, вчителі, юристи), 24 офіцери і службовці, 21 великий землевласник, 5 представників духовенства [1].

На Всенімецькому конгресі обговорювалися питання німецької колоніальної політики в Азії, Африці, Латинській Америці; еміграції; збереження німецької мови і культури серед німців, які проживали в колоніях; координації зусиль організацій та об'єднань, що діяли як за рубежом, так і в самій Німеччині. Особливо великий інтерес викликало обговорення питань конкретної колоніальної програми: як виховати негра для роботи, як перетворити його в «невизначену, здатну до експлуатації особу», напівраба, напівпролетаря. Це обговорення деяких африканських колоніальних проблем на рівні «вульгарного расизму» відзначив пізніше навіть Петерс, так охарактеризувавши в листі у міністерство закордонних справ значну частину учасників конгресу 1886 р.: «Німецький середній обиватель (а це була німецька буржуазія, яка зробила можливим колоніальних старт) є плебеєм зі всіма ординарними властивостями: підступний, злісний, заздрісний. Можна тільки захоплюватися, що серед народу ще залишилися чесні німці [2].

На цьому з'їзді був заснований Всенімецький союз для захисту національних інтересів Німеччини. У першому параграфі статуту союзу було записано: «Союз має на меті сприяння і підкріплення німецьким колоніальним інтересам всередині країни й за кордоном. Його завданням є вироблення єдиної колективної точки зору на прагнення окремих союзів, щоб завдяки цьому весь німецький рух зробити центром для загальної планомірної роботи» [3]. Головна резолюція передбачала заснування постійної комісії з 25 чоловік, яка мала б вести підготовку до створення «великої організації по захисту німецьких інтересів» [4].

Фактично Всенімецький союз повинен був стати «центральною організацією пангерманістів і згуртувати всі німецькі колоніальні та національні товариства» [5]. Мова йшла про координацію різноманітних економічних, політичних та ідеологічних завдань в одну велику програму, а також визначення сфер діяльності й методів пропаганди. Про настрої, які панували на Всенімецькому конгресі, свідчать хоча б слова популярної серед його учасників «Пісні німців по той бік морів», яку написав поет Дан [6]:

Ще світ не поділений!
Ще не одне поле на землі
Ніби наречена чекає: весілля буде скоро!
Воно хоче належати тільки сильному.
Ще не один пустир кличе
І прислухається з пальм і бананів:
Морський вітер гуде, хвиля шумить,
Вперед, радісні германи!
На море, народе героїзму,
Шукай на голубих дорогах
Чудову країну старої слави:
Країну твоїх предків.
Вікінгу ні один риф не був надто стрімкий,
Ні один прибій не був бурхливий:
Сила пробивала драконів корабель,
А мужність допомагала причалити.
Ми вирушаємо для мирної праці,
Щоб будувати і щоб битись,
Виблискуючи, оберігає наш корабель і дім
Меч у нашій правій руці!
І те, що ми в новому світі

Живемо заради старого Рейху,
Про це свідчить прапор, який постійно з нами.
Підніmemo прапор, щоб майорів над нами,
Над похилою будівлею нової землі,
Куди б ми не мандрували,
Ми з собою несемо німецьку мову.

Тут поєднувалися всі історичні обивательські мрії і дешева символіка з грубою виразністю колоніально-шовіністичних домагань. Щоб цей настрій передати також і в залі засідань, там висіла написана олійними фарбами картина художника Веймара, на якій була зображена Німеччина з державним гербом, а біля її ніг знаходилися представники чорної раси [7].

Незважаючи на таку атмосферу, восени 1886 р. справа по створенню Всенімецького союзу не була доведена до логічного завершення. Спроба Петерса та його прихильників завершилася невдачею, оскільки товариства й організації не бажали цього об'єднання, а сам Петерс більшу частину часу проводив у Східній Африці. Крім того на той час пангерманське товариство ще не одержало необхідної підтримки крупної промислової буржуазії і фінансистів та банкірів.

Новий поштовх хвилі пангерманських виступів дало підписання Гельголанд-Занзібарського договору. «Спочатку, — писав з цього приводу представник пангерманців Ліберті, — жах позбавив нас здатності говорити і писати, пізніше обурення охопило всю національну пресу і викликало шквал невдоволення проти канцлера, який віддав за Гельголанд половину Африки» [8]. 24 червня 1890 р. впливові німецькі газети надрукували протест, підписаний чотирма німцями, які проживали у Швейцарії, з вимогою до рейхстагу відхилити Гельголанд-Занзібарську угоду. Ініціатором відозви був один лікар швейцарської клініки доктор А. Фік, сімейство якого мало тісні зв'язки з крупними капіталістичними колами, з Німецьким колоніальним товариством і з Загальнونیмецьким шкільним союзом.

«Хто може заборонити 50-мільйонному народу, який свої найкращі сили віддає військовій службі, який щорічно витрачає понад півмільярда марок на військові потреби, хто може такому народу заборонити розірвати договір, який повинен явно служити тільки тому, щоб обрахувати майбутнє покоління у його частці спадщини на земній кулі? — патетично вигукували автори протесту. — Ми готові за наказом нашого імператора стати в стрій і мовчки й покійно йти проти ворожих куль, але за це ми не можемо вимагати, щоб ціна, заплачена

нами, була гідна цих жертв, а цією ціною є належність до пануючого народу, який сам візьме свою долю, а не одержить її за ласкою і прихильністю якогось іншого народу. Німеччино, прокинься!» [9].

Відозва не справила того впливу, на який розраховували автори. Вона також не змінила рішення німецького уряду підписати договір з Великобританією. Однак цей протест став свого роду платформою для об'єднання прихильників агресивного націоналізму. Вирішальну роль в утворенні Пангерманського союзу відіграв один з авторів протесту, згодом вождь національної партії і співробітник Гітлера в нацистському уряді, генеральний директор крупновських заводів у м. Ессені А. Гугенберг. Він запропонував створити добре організований національний союз, який при зручних обставинах відкрито виступив би на захист інтересів найагресивніших німецьких шовіністичних кіл.

У циркулярі від 1 серпня 1890 р. Гугенберг підкреслював, що зібрав підписи на адресу Петерса, для того, щоб поставити цього представника впливових німецьких колоніальних кіл на чолі запланованого союзу. У цьому директивному листі вказувалося: «Ще існують зараз великі області — мається на увазі середній Судан, природний тил Камеруну, — чия доля ще не вирішена ніякими договорами. І той буде володіти ними, хто швидше всіх вторгнеться туди і міцніше буде тримати їх. Погляд німецького буржуа повинен бути спрямованим через море; німець повинен почувати себе «хазяїном світу» не в тому розумінні, що всюди має втручатися, а виходячи з того, що як англієць він повинен на кожному континенті почувати себе як дома» [10].

28 вересня 1890 р. та 9 квітня 1891 р. у Франкфурті-на-Майні й Берліні група Гугенберга організувала багатолюдні збори, на яких було прийняте рішення про остаточне створення Всенімецького союзу (Allgemeiner Deutscher Verband). У доповідній записці помічника секретаря російського посольства в Берліні Фан дер Фліта, складеній у 1900 р., з цього приводу говорилося: «Пангерманський союз зобов'язаний своїм виникненням німецькому колоніальному рухові 80-х років... Він відродився після укладення образливої для народних почуттів Занзібарської угоди з Англією у 1891 р. на нових началах» [11].

На других зборах у квітні 1891 р. було прийнято звернення Всенімецького союзу. Пророчим епіграфом до нього стали слова «великого курфюрста» Фрідріха Вільгельма Бранденбурзького: «Думай, що ти німець». У зверненні, зокрема, було сказано: «Ще не закінчене будівництво національного німецького багатства, і своїм видом над морями не

насолоджується наш прапор, як це належить військовій силі Європи» [12]. Також наголошувалося, що для перетворення у велику світову державу Німеччині обов'язково потрібні колонії. Саме з такою метою створювався Всенімецький союз, завдання якого були такі:

1. Піднесення самосвідомості німців на батьківщині у боротьбі за поживлення національного розвитку.

2. Турбота і підтримка німецько-національних прихильників у всіх країнах, де представники німецького народу боролися за утвердження його своєрідності.

3. Активізація енергійної німецької політики в Європі і особливо піднесення колоніального руху [13].

Головою Всенімецького союзу став банкір Карл фон дер Хейдт. До першої президії союзу увійшли також лідер партії «вільних консерваторів» Карддорф-Вабнітц, ректор Лейпцігського університету професор Й. Вісліценіус і новий директор НСАК Лукас.

Перші місяці існування організації пангерманців характеризувався бурхливим ростом її рядів. Наприкінці 1891 р. вона нараховувала 10 тис. чол., а в травні 1892 р. — 21 тис. чол. Відділення організації діяли як у самій Німеччині, так і в 109 пунктах за кордоном [14]. Одночасно в наступні роки діяльність союзу стала слабнути. Так, у 1894 р. кількість його членів зменшилася до 5742 чоловік, а загальна кількість організацій — до 33, в тому числі зарубіжних — до 14 [15]. Союз міг повторити долю свого попередника — Всенімецького союзу 1886 року. Головна причина такого складного становища полягала в гострих сутичках і розходженнях між окремими угрупованнями в керівних органах союзу.

Завдяки зусиллям Гугенберга та його прихильників у 1893–1894 рр. була проведена серйозна реорганізація Всенімецького союзу. 15 липня 1893 р. за пропозицією професора Вісліценіуса його новим головою обрали професора Лейпцігського університету Е. фон Хассе, а секретарем — берлінського політичного діяча А. Лера. Протягом 1893–1903 рр. Хассе одночасно був депутатом рейхстагу і входив до складу націонал-ліберальної партії. Пангерманці дуже високо цінували діяльність свого лідера. Після Бісмарка він був єдиною людиною, удостоєною звання почесного члена союзу [16]. 3 січня 1894 р. неперіодичний орган пангерманців журнал «Повідомлення Всенімецького союзу» був замінений на щотижневик «Пангерманські листки» (Alldeutsche Blatter). Він виходив тиражем приблизно 10 тис. екземп-

лярів і висвітлював на своїх сторінках різноманітні сторони діяльності та політики союзу.

Завершенням усіх цих перемін стала зміна назви організації. З 1 липня 1894 р. вона стала називатися Пангерманський союз (Allgemeiner Deutscher Verband). За свідченням уже згадуваного російського дипломата Фліта, «в такому вигляді «всенімецький союз» був виразником національних прагнень і поставив перед собою мету пильно слідкувати за всіма питаннями внутрішньої і, переважно, зовнішньої політики, бажаючи, по можливості, за допомогою преси і своїх представників у парламенті впливати в національному дусі на дії уряду» [17]. Пангерманці виступали з позицій спільності всіх німців, не обмеженої державними кордонами. При цьому вони виходили з ідеї про перевагу німецького народу над іншими. Вона полягала в тому, що пангерманці бачили в німецькому народі, прусській державі втілення всесвітнього духу, абсолютної ідеї і звідси робили висновок про особливу історичну місію німців в історії всього людства, перевагу німецької культури над культурними досягненнями інших народів.

Реорганізація і зміцнення Пангерманського союзу швидко привели до зростання його рядів. Він вербував нових членів і створював нові організації. Згідно офіційним звітам, які публікувалися в «Альдойче Блеттер», Пангерманський союз наприкінці грудня 1895 р. нараховував уже 7715 чол. і 46 місцевих організацій, через рік — 9443 чол. і 66 організацій, на 1 жовтня 1897 р. — 10917 чол. і 75 організацій, а наприкінці 1897 р. — 12974 чол. і 95 місцевих організацій, 28 з яких діяли за кордоном [18].

У програмі Пангерманського союзу висувалися 4 основні завдання:

1. Розвиток націоналістичних та імперіалістичних тенденцій та нещадне пригнічення національних меншин у Німеччині;
2. Територіальне розширення Німецької імперії в Центральній Європі;
3. Активізація німецької колоніальної політики;
4. Сприяння німецькій еміграції за океаном.

Виступаючи за здійснення «світової політики», пангерманці прагнули використати численну німецьку еміграцію, почали вимагати створення сильного морського флоту, якому б відводилася важлива роль у здобутті для Німеччини нових колоній [детальніше про німецькі плани створення сильного військово-морського флоту, роль у їх пропаганді та реалізації пангерманських ідей мова піде у сьомому розділі]. Саме тому Пангерманський союз був рішучим противником будь-

якого англо-німецького зближення. Фактично до цього зводилися основні ідейні колоніально-шовіністичні засади пангерманського руху, який у 1891–1894 рр. набув остаточного організаційного оформлення.

З початку свого існування Пангерманський союз велику увагу приділяв пропаганді ідей «Дранг нах Остен». Про це яскраво свідчать матеріали центрального органу союзу — щотижневого журналу «Альдойче Блеттер». В одній зі статей стверджувалося, що «протиріччя між німецьтвом і слов'янством є альфою й омегою всієї сучасної європейської політики». Автор патетично закликав: «Зверни свої погляди на схід, німецький народе! З заходу тобі небезпека не загрожує». На його думку, саме на сході має в майбутньому відбутися «боротьба рас» [19].

Уже звідси зрозуміло, що пропаговані пангерманським організаційним об'єднанням плани світового панування базувалися на необмеженому пануванні Німеччини у Центральній Європі. Один з дослідників історії союзу А. Крук у зв'язку з цим писав: «Усі до цих пір згадувані плани — відносились вони до Османської імперії або Африки — були, в основному, лише доповненням великої головної мети пангерманського життєвого простору: Серединної Європи» [20]. Прихильниками континентальної експансії серед пангерманців були вже згадуваний Е.Хассе, П.Самасса, П.Ден, Ф.Елей. У своїх вимогах вони виходили, перш за все, з того, що в Німецькій імперії після її утворення проживало, крім 47 млн. німців, 4 млн. осіб ненімецького походження. Вони вважали, що сучасна Німеччина, ставши твердою ногою на «обмежений національний ґрунт» і згуртувавши свої сили, повинна готуватися до нового, могутнішого «світового польоту». Завдання всіх німецьких патріотів повинні спрямовуватися до повної германізації імперії, створення «сильного національного ядра», а потім уже «поширення його впливу на області, які мають з ним обмежений зв'язок».

На думку пангерманців, створення Серединної Європи як господарського і політичного об'єднання повинно було забезпечити панування Німеччини на континенті і закласти фундамент успішної заокеанської колоніальної політики. 18 грудня 1891 р., виражаючи точку зору ряду представників крупної німецької буржуазії з цього питання, націонал-ліберал Меллер заявив з трибуни рейхстагу: «Німеччина має відіграти таку ж роль, як Пруссія у Митному союзі: вона повинна сприяти торгово-політичному об'єднанню Центральної Європи для протидії впливу країн Сходу і крайнього Заходу» [21]. Через три роки журнал «Альдойче Блеттер» писав: «Дунай, який служив у минулі століття

стовповою дорогою німецької колонізації, спрямовує погляд на шлях до Чорного моря, на Балканський півострів, у Малу Азію. Старий «Дранг нах Остен» повинен відродитися» [22].

Пангерманці визнавали право на національно-державне існування тільки за великими народами, фактично знаходячись на позиціях французької колонізаційної теорії Леруа-Больє. У відповідності з їх планами, Німеччина, поряд з Великобританією, США і Росією повинна була стати четвертою великою світовою державою [23]. В «Альдойче Блеттер» за 7 січня 1894 р. про це було сказано так: «Ми ніколи не зможемо досягнути бажаного світового панування, а тим більше утвердитися там, якщо нам не вдасться домогтися національного згуртування всіх німецьких меншин у Центральній Європі. Пропагована Хассе серединноєвропейська митна унія Австро-Угорщини, Бельгії, Голландії, Швейцарії і Румунії під керівництвом Німеччини розглядалася б як черговий щабель до утворення серединноєвропейської імперії під німецьким пануванням» [24].

Початок ґрунтовної розробки пангерманцями планів створення «Серединної Європи» пов'язують з появою у січні 1895 р. рецензії на книгу «Тріумфуюча Німеччина. Ретроспективний погляд на всесвітньо-історичні події 1900–1915 років», автор якої підписався «Пангерманець» (Alldeutscher). Рецензент схвалив його вимогу про необхідність будити фантазію наших сучасників ... також і з національного питання». На думку автора, «Велика Німеччина» 1915 р. розширить свої кордони далеко на схід, включивши до свого складу Прибалтику, Російську Польщу, Волинь, Поділля, Південь Росії з Кримом, а також ряд заморських колоній [25]. Рецензент особливо хвалив «Пангерманця» за «дуже радикальні засоби германізації завойованих територій. Вони полягають в експропріації всієї землі, у вигнанні більшої частини не-німецького населення, у наданні всіх прав тільки німцям». При цьому підкреслювалося, що Пангерманець врахував усі соціально-політичні й економічні наслідки цих заходів [26].

Ще одним не менш важливим кроком в обґрунтуванні пангерманських серединноєвропейських планів став вихід у тому ж році в Берліні анонімної брошури «Велика Німеччина і Серединна Європа у 1950 році». Її автор знову заховався за псевдонімом «Пангерманець» [справжнім автором «Тріумфуюча Німеччина. Ретроспективний погляд на всесвітньо-історичні події 1900–1915 років» та «Велика Німеччина і Серединна Європа у 1950 році» небезпідставно вважають голову Пангерманського союзу Е. фон Хассе]. У цій роботі послідовно викладалася

програма економічного, політичного та воєнного устрою серединно-європейського об'єднання. На думку «Пангерманця», у центрі Європи планувалося створення Великогерманської конфедерації на чолі з імператором і в складі Малогерманської імперії, Голландії, Бельгії, Швейцарії, Австрійської імперії та Великогерманського митного союзу. Керівне становище в конфедерації відводилося Німеччині. Всі піддани конфедерації одночасно були б підданими держав, які входили до її складу. Однак у майбутньому тільки німецькі громадяни будуть мати право обирати і бути обраними в земельні, державні та імперські представницькі органи, служити в армії і на флоті, виконувати різноманітні юридичні функції, здобувати власність шляхом купівлі та обміну [27]. Особливе місце у німецьких планах створення «Міттельєвропи» відводилося Росії. Пангерманці прагнули відібрати у неї польські і прибалтійські провінції, пояснюючи це «турботою про національну єдність російської держави». Автор брошури писав: « Росія як усі держави Центральної і Західної Європи, повинна стати національною державою, тоді як до цього часу вона була тільки територіальною державою. Вона хоче мати тільки одну віру, тільки одного царя, лише одну мову» [28].

Отже, пропагуючи виникнення нового об'єднання на політичній карті Європи, автор захищав практичні інтереси Німецької імперії. Її ядро мав скласти союз Німеччини та Австрії. Члени конфедерації формально мали б користуватися рівноправністю, але насправді реально підпорядковувались пруським традиціям і знаходилися у повній політичній залежності від Німеччини. Залежність економічна визначалася наявністю Великогерманського митного союзу, який підпорядковував німецькому впливу всю господарську сферу.

Пропагандистом серединноєвропейської ідеї або, як мінімум, німецько-австрійського митного об'єднання зарекомендував себе доктор Цепфль. Виступаючи на пангерманській конференції у Берліні в квітні 1895 р., він розвивав погляди про те, що основою такого об'єднання мало стати спорудження каналу, який з'єднав би Майн, Ельбу і Одер з Дунаєм. За його ініціативою були створені Центральний союз для розвитку німецького судноплавства по річках і каналах у Баварії і Дунайський союз у Відні. На ці організації покладалося завдання підготувати здійснення економічних проектів Цепфля, пов'язаних з більш широкими політичними завданнями пангерманського союзу [29].

У різноманітних пангерманських пропагандистських виданнях поширювалися ідеї типу «Австрія потребує німецьких колоністів, а Ні-

меччина відчуває потребу в колонізації Австрії», «Австрії потрібна пануюча раса, а панувати там можуть тільки германці» і т.п. У пангерманських колах висловлювалися відкриті вимоги політичної анексії Австрії і перетворення її у колоніальний хінтерланд. Вони вбачали в цьому початок створення «Великої Німеччини» і «Серединної Європи» — від Північного моря до Балкан і від Прибалтики до Адріатики [30]. Саме прикриттям такого плану була ідея «германізму», «національної спільності» Німеччини і німецької Австрії.

У пангерманській пропаганді Австрія все частіше називалася «Східною маркою», а її населення — «німецьким бар'єром проти слов'янських народів» [31]. У звіті про свою діяльність за 1897 р. Пангерманський союз прямо заявляв, що австрійські справи він розглядає як свої власні [32]. Доказом стало створення місцевих організацій — «опорних пунктів пангерманізму» — у Чехії, Моравії, Семиградді та інших землях Австро-Угорщини. Поряд з націоналістичною організацією Шенера в Австрії виникли також Товариство південної марки, Союз богемських німців і т.п.

Пангерманські серединноєвропейські плани одержали свій подальший розвиток у другій половині 90-х рр. XIX ст. Зокрема, пангерманці в особі А. Леєра стверджували, що оскільки Великобританія все більше перетворюється у «замкнуту господарську область», то Німеччина також повинна створити таку область на континенті у вигляді серединноєвропейського митного союзу. Ідеї політичної рівноваги між австрійською та угорською частинами габсбурзької імперії А.Леєр протиставив ідею встановлення тісного економічного союзу між монархією і Німеччиною. При цьому перед останньою відкриються нові можливості економічного проникнення в Дунайський басейн і в Малу Азію, а також їх колонізації. Леєр вважав, що Бельгія, Голландія і Швейцарія добровільно чи насильно повинні також приєднатися до серединноєвропейського митного союзу під егідою Німеччини [33].

Звичайно, за цими пангерманськими планами створення митного союзу «Серединної Європи» не можна не бачити прообразу майбутніх інтеграційних процесів на континенті. Але, разом з тим, і Леєр, і інші пангерманці особливо підкреслювали їхнє політичне значення, так як боротьба ведеться за «сильні політичні позиції». Вони вимагали від німецького уряду взяти курс на здійснення економічної анексії нових ринків у Європі та у Малій Азії і утвердження там політичного пану-

вання Німеччини. Якщо раніше цей план прикривався «національними» завданнями відносно німецької Австрії, то тепер висувалася ідея згуртування Німеччини, Австрії та інших європейських держав з метою економічного захисту проти Великобританії. При цьому пропагандисти Пангерманського союзу вважали, що для створення і консолідації «Серединної Європи», забезпечення виходу через Північне море в Атлантичний океан і через Адріатику в Середземне море, Німеччині обов'язково необхідний сильний військово-морський флот, у тому числі й для можливої протидії Великобританії [34].

Відкидаючи більш ранні положення Ліста про «цивілізаторську роль Англії у світі» і вважаючи, що така роль належить тільки Німеччині, пангерманці надалі вважали необхідним приєднання Франції до митного серединноєвропейського союзу. Разом з тим мало відбуватися подальше розширення цього об'єднання шляхом створення обширної залізничної системи, яка простягалася б від Бельгії і Голландії через Австрію і Балкани до Константинополя і навіть через Малу Азію до Перської затоки. Тут же пангерманські ідеологи і пропагандисти говорили про необхідність посилення боротьби за політичні й стратегічні позиції Німеччини на берегах Босфору. Пангерманський союз навіть запропонував проект будівництва моста, перекинутого через Босфор і озброєного батареями Круппа. Все це повинно було здійснюватися під егідою «економічного домінування Великогерманії» [35].

Отже, у планах реалізації серединноєвропейських задумів пангерманці фактично пропонували створити і німецьку колоніальну імперію, яка б разом з раніше зайнятими територіями охопила б Південно-Східну Європу і Передню Азію. Пангерманський союз розглядав ці території, з одного боку, як форпост для проникнення в Індію, а з другого, як опорний пункт для перетворення Росії у напівколоніальний додаток «Серединної Європи». Так, підводячи перші підсумки поїздки Вільгельма II на Схід, «Альдойче Блеттер» писав: «Отже, повний хід уперед до Євфрату і Тігру, до Перської затоки, а значить сухопутну дорогу на Індію знову в ті руки, яким вона належить — у готові до боротьби німецькі руки!» [36]. Стосовно Росії найпоказовішою була позиція відомого пангерманського публіциста К. Іенча. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. він зазначав: «Здобуття колонії у Малій Азії і Сирії з таємним наміром перекинутися на північ, щоб розкласти царську імперію зсередини, або розгромити її війною; возз'єднати з нами насильно відірвані від народного німецького тіла німецькі провінції в Австрії

і таким чином забезпечити за німецьким народом панування над усією Центральною і Східною Європою і створити велику область, сьогодні пустинну, але у вищій мірі придатну для культурного освоєння, для користування нашим народом і для цивілізації її напівварварів-жителів — це велика, прекрасна і варта сил робота» [37].

Зауважимо, що пангерманські плани створення серединноєвропейського економічного об'єднання і митного союзу в Центральній Європі підтримала навіть частина німецьких соціалістів. Так, соціал-демократ Кальвер у теоретичному органі своєї партії «Нойє Цайт» писав: «Серединноєвропейські країни, хочуть вони того чи ні, повинні відкинути свої політичні протиріччя і об'єднатися для спільних дій в області митної політики. Вони повинні ... мати можливість спільно боротися з торгово-політичною конкуренцією на світовому ринку з рівними шансами на успіх, які гарантує тільки велике господарське ціле». К. Каутський, зі свого боку, вважав, що у майбутньому проекти пангерманців можуть відповідати інтересам соціалізму при умові, що на час їх реалізації Німеччина перетвориться в демократичну державу [38].

Прямо пов'язаними з пангерманськими планами «Серединної Європи» та експансії на Схід були їхні ідеї посиленої германізації не тільки слов'янських земель, які входили до складу монархії Габсбургів, але й польських земель у складі Німецької імперії. Після організаційного та ідейного об'єднання пангерманського руху посилилося переслідування польського населення у Познані, Сілезії й інших західно-польських землях. Ще у 1894 р. на з'їзді Пангерманського союзу була розроблена обширна програма антипольської політики. Вона передбачала дискримінацію польської мови та культури, дальше посилення німецької колонізації польських земель, а також витіснення і навіть знищення польського елемента.

З цією метою у Познані 3 листопада 1894 р. був створений Союз сприяння германізму в східних провінціях, який пізніше організував філіали і в інших землях. Його безпосередніми організаторами були познанські аграрії Ганземан, Кеннеман і Тідеман, за ініціалами прізвищ яких Союз одержав назву Гакати. До керівної верхівки Гакати входили представники німецького монополістичного капіталу, зокрема, голова крупного аграрного банку «Дисконтгогезельшафт» А. Ганземан, голова Центрального союзу німецьких промисловців фон Кірдорф, а також Х. фон Доннерсмарк, Х. Гогенлоє та інші. Союз ставив за мету активізацію антипольської політики і ліквідацію польської

проблеми у «східних провінціях» за допомогою посиленої і форсованої германізації польських земель і всебічної підтримки економічних позицій німецького населення у промиловості й торгівлі шляхом нещадної боротьби з польським народом взагалі.

Гаката знаходилася у тісному зв'язку з урядом, власниками великих помість, шахт, фабрик, заводів, копалень, а також і з утвореною у 1886 р. Пруською колонізаційною комісією, яка відверто заявляла, що основним завданням її діяльності є викорінення польського народу в межах Пруссії. Здійснюючи свою діяльність під лозунгом боротьби «германізму» проти «полонізму», Колонізаційна комісія займалася тим, що надавала на польських землях ділянки (парцели) виключно німцям (переважно протестантам). Пруський ландтаг у 1898 році на пропозицію рейхсканцлера Гогенлоє і під тиском Союзу східних німецьких марок затвердив законопроект про збільшення витрат на колонізацію у сумі 100 млн. марок [39].

Слід особливо підкреслити, що Гаката діяла також у тісному контакті і під сильним ідейним впливом Пангерманського союзу, який використовував її для боротьби проти слов'янства у самій Німеччині. Це було одне з головних завдань пангерманського руху, яке знаходилося у безпосередньому зв'язку з проаналізованими вище серединноєвропейськими і колонізаційними планами в Європі та за її межами. Підтвердженням може служити наступний факт.

В умовах зростання політичної ваги своєї організації та її експансіоністських планів, зокрема щодо Австро-Угорщини, пангерманці на початку вересня 1898 р. провели в Мюнхені з'їзд. Порядок денний включав три основних принципи:

1. Боротьба Німеччини за морські і вугільні станції;
2. Боротьба проти слов'янства в Австро-Угорщині та в Німеччині;
3. Боротьба та згуртування німців у Європі.

На з'їзді панувала атмосфера шовінізму. Часто лунали промови про те, що «німецький народ — народ-повелитель, а німці за кордоном — це «форпост імперії пангерманізму» [40]. З'їзд проходив під відкритими лозунгами боротьби німців проти слов'янства і більш замаскованими лозунгами боротьби за включення Австрії до складу Німецької імперії і створення на цій основі пангерманської «Серединної Європи».

Створення великої серединноєвропейської держави, на думку пангерманців, мало дати базу для боротьби за велику німецьку колоні-

альну імперію, доповнену заморськими колоніями. У 1894 р. Пангерманський союз разом з Колоніальним товариством розпочав кампанію по розв'язанню нового витка заокеанської колоніальної політики. Він вимагав від рейхсканцлера дозволити франко-німецькі переговори по колоніальному розмежуванню в Африці. Союз прагнув переходу до Німеччини центральноафриканських областей, щоб стало можливим об'єднання німецьких колоній у Того і Камеруні з Суданом. У квітні 1894 р. Пангерманський союз опублікував обширну колоніальну програму, згідно якої німецькі колоніальні володіння мали значно розширитися за рахунок Занзібару, деяких районів Східної Африки, бухти Уолфіш-бей, внутрішніх районів Того і Камеруну, а також островів архіпелагу Самоа. Пангерманці домагалися португальських колоній на користь Німеччини і мріяли про завоювання «сильного і впевненого господарювання у Китайському морі». Крім того, сподіваючись на швидкий розпад Османської імперії, вони вимагали анексувати майже всю Малу Азію і перетворити Месопотамію та Сирію в «німецьку Індію» [41]. Для швидкої та успішної реалізації цих планів пангерманці прагнули створити спеціальний фонд. Вони підтримували колоніальну політику за допомогою активної пропаганди, численних зборів, випуску відозв, листівок і прокламацій.

Пангерманський союз намагався реалізувати свою колоніальну програму, залучивши німців, які проживали за кордоном. 9 вересня 1894 р. «Альдойче Блеттер» з цього приводу писав: «Німецьке панування немислиме без захоплення колоній, якщо ми не турбуємося про те, щоб наші співвітчизники за рубежем зберігали характерні риси німецької національності» [42]. Лідери пангерманців вимагали ввести в імперську конституцію положення про те, що німецькі емігранти будуть знаходитися в районах колонізації під захистом Німеччини. До різноманітних заходів у цій сфері належала подальша підтримка німецьких кіл за рубежем, турбота про культурно-національний розвиток німців-колоністів, доставка туди німецької кореспонденції, організація виставок і різноманітних зустрічей. Пангерманський союз розпочав шалену шовіністичну антианглійську пропаганду в зв'язку з зазіханням Англії на Трансвааль і виникненням Трансваальської кризи [Трансваальська криза 1896 р. виникла в зв'язку зі спробою англійських колонізаторів наприкінці 1895 р. вторгнутися в межі бурської республіки Трансвааль і ліквідувати її незалежність. Провал цих планів викликав спалах шовіністичних настроїв у німецькому суспільстві. На-

слідком кризи стало врегулювання англо-німецьких колоніальних суперечностей на півдні Африки: одержавши деякі території, Німеччина підтримала Британську позицію напередодні і під час англо-бурської війни 1899–1902 рр.] [43]. Він був проти захоплення Великобританією Трансваалю і посилення позицій англійських колоніальних кіл на півдні Африки.

Вимагаючи захистити «братів по крові» — бурів, — Пангерманський союз 7 січня 1896 р. направив рейхсканцлеру Гогенлоє звернення. До «дійсної підтримки» Трансваалю проти Англії закликали пангерманці також на організованих по всій країні численних зборах. Пізніше, коли гострота кризи пройшла, Хассе та інші пангерманські лідери висловилися в тому розумінні, що Трансвааль потрібно покрити сіткою німецьких консульських агентств, які змогли б підготувати ґрунт для німецьких колоністів, полегшити проникнення німецького капіталу і тим самим активно протидіяти Великобританії. Але що конкретно мали на увазі лідери Пангерманського союзу тоді — в момент раптової небезпеки війни з Англією — цього, напевно, вони не знали самі. Пангерманці могли бути задоволені тим, що вдалося підняти великий шум у Німеччині, продемонструвати силу своєї організації і навіть справити певне враження за кордоном. Усе це свідчило про те, що процес росту колоніально-шовіністичних сил у Німеччині та формування їх політичної ідеології на той час практично завершилися. У ній тісно переплелися ідеї німецької континентальної і заокеанської експансії.

Характерна у цьому відношенні думка Бюлова. «Завдання нашого покоління, — писав він, — одночасно оберігати наше континентальне становище, яке є основою нашого світового престижу, і розвивати наші заокеанські інтереси. Німеччині слід вести обережну і помірковану світову політику» [44]. За раціональне поєднання континентальної і заокеанської діяльності виступав також Хассе. Він відзначав: «Ми повинні проводити світову політику і колоніальну політику. Ми боремося не тільки за панування на внутрішньому ринку, але й за панування на світовому ринку» [45].

Підсумовуючи, зауважимо, що в кінці XIX ст. у передових державах світу майже одночасно з'явився, за влучним виразом А. Єрусалимського, «імперіалістичний месіанізм» [46], який був покладений в основу ідеології колоніалізму та експансіонізму. В Німеччині це був пангерманізм з його уявленням про расову обраність і расову перевагу,

про всенімецьке об'єднання на прусько-мілітаристській основі, з його грандіозними зовнішньополітичними і колоніальними планами. Пангерманці, говорячи словами автора роботи «Імперіалізм» Дж.-А. Гобсона, перекручували природу і завдання націоналізму: «Таким перекрученням є імперіалізм, при якому нації, переходячи межі безболісної асиміляції, перетворюють здорове стимулююче змагання різних національних типів у розбійницьку боротьбу імперій-суперниць» [47].

Як організація «загальнонаціональна» і «позапартійна», Пангерманський союз складався з представників банківського і промислового капіталу, генералітету й офіцерства, вищої аристократії і дворянства, університетських і шкільних викладачів, а також частково урядової бюрократії. Усі вони об'єднувалися на основі певних загальних інтересів імперіалістського характеру. Вони не тільки пропагували ці інтереси у значно ширших суспільних колах, головним чином дрібнобуржуазних, але й впливали на їхню свідомість за допомогою імперіалістської ідеології, посилюючи і підігриваючи націоналістичні і шовіністичні почуття. Їх лозунг — «Пам'ятай, що ти німець!» («Gedenke, daß du ein Deutscher bist!») друкувався на кожному номері «Альдойче Блеттер» і на всіх виданнях Пангерманського союзу. Пангерманська пропаганда орієнтувала німців на те, що кожен з них повинен бути активним прихильником і провідником німецької «світової політики». При цьому національна демагогія, часто доповнена расистськими ідеями, була тільки засобом пропаганди Пангерманського союзу. Його метою була політична та ідеологічна підготовка до здійснення Німеччиною широкої анексіоністської програми «Серединної Європи» і «світової політики». Ідейні засади німецького колоніалізму знайшли найяскравіше вираження в політичних поглядах пангерманців і документах їхньої організації та повністю зімкнулися на ґрунті експансіоністської або імперіалістської ідеології.

Таким чином, Пангерманський союз був однією із потужних найвпливовіших шовіністично-націоналістичних організацій Німеччини в кінці XIX ст. Він справив значний ідеологічний вплив на німецьке суспільство, на вироблення урядової політики, в тому числі в колоніальному питанні, на завершення процесу формування ідеології німецького колоніалізму. Німецький історик А. Крук у своїй «Історії Пангерманського союзу» вказує, що пангерманцям йшли значні суми з фондів міністерства закордонних справ [48]. Заслуговує на увагу список депутатів рейхстагу, які з 1894 по 1914 рр. були членами Пангерманського

союзу. В ньому фігурує 59 осіб, з яких 51 мали депутатський мандат і відігравали важливу роль у тодішній німецькій політиці [49].

У своїй діяльності Пангерманський союз використовував різноманітні форми пропаганди. Так, один-два рази на місяць його місцеві організації проводили загальні збори своїх членів, які детально висвітлювалися в пресі. Важливу роль у пропаганді пангерманських колоніально-шовіністичних та інших ідей відігравали різного роду заходи (наприклад, виставки, вечори зустрічей, урочистості до днів народження імператора або канцлера тощо). Відділення союзу часто організовували публічні лекції, диспути, екскурсії, спільні збори і мітинги з іншими націоналістичними товариствами, здійснювали збір грошових пожертвувань. Масовими тиражами видавалися брошури і листівки, у різноманітних друкованих органах публікувалися численні петиції та відозви. Щорічно восени в одному з міст Німеччини скликався з'їзд Пангерманського союзу. Порядок денний, як правило, включав основну доповідь з найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики Німеччини, а також співдоповіді, присвячені різним актуальним проблемам. З'їзди Пангерманського союзу детально висвітлювалися в німецькій і навіть зарубіжній пресі.

Домінуючу роль в організації пангерманців відігравали університетські професори, вчителі, священники, лікарі, чиновники, офіцери, частково промисловці й торговці. Особливо активну роль у діяльності Пангерманського союзу брали члени професорсько-викладацького складу німецьких університетів. Поступово посилювався вплив редакторів та видавців крупних щоденних газет. Наприклад, з самого початку підтримувала пангерманський рух впливова «Рейнсько-Вестфальська газета» — добре знаний рупор гірничовидобувних концернів. Під впливом пангерманізму опинилося ціле покоління німецької інтелігенції, значна частина інших верств і груп німецького суспільства. Всі вони відчували на собі вплив ідей націоналізму, шовінізму, експансіонізму, колоніалізму. Їх органічним доповненням і продовженням стала геополітична теорія, яка знаменувала появу завершальної основної ланки ідеологічної системи обґрунтування німецької зовнішньополітичної доктрини.

РОЗДІЛ 5.

Німецька геополітика як ідейна основа програм колоніального розширення та «світової політики» наприкінці XIX ст.

Нова зовнішньополітична концепція «світової держави» виростала наприкінці 90-х років XIX ст. із складного комплексу економічних, політичних і соціальних змін у Німецькій імперії. Вона ґрунтувалася на такому положенні: настає кінець епохи так званої європейської рівноваги і «концерту європейських держав», за якими насправді приховувалася світова гегемонія Великобританії. Думки про швидкий кінець англійської гегемонії поділялися всіма прихильниками німецької «світової політики». Розбіжності між ними існували з іншого питання: чим замінити англійську гегемонію — гегемонією Німеччини, як вважали експансіоністські кола пангерманців, чи системою «світової рівноваги», де Німеччина займе місце поряд з іншими двома-трьома «світowymi державами». У цьому контексті особливого значення набуває питання про геополітичні засади німецьких загалом і пангерманських зокрема колоніально-експансіоністських програм кінця XIX ст.

Політична концепція пангерманців полягала у відмові від політики Бісмарка, який бачив у створеній ним Німецькій імперії «завершену національну державу з міцними кордонами» [50]. Пангерманський союз і близький йому Союз сприяння германізму в східних провінціях обґрунтовували плани німецьких агресивних кіл твердженнями про «неможливість самостійного існування «малих народів» і про національну винятковість німців, покликаних панувати над ними. Пангерманський союз, Гаката та їхня преса заявляли про необхідність підпорядкування «малих народів» сильнішому «народу-повелителю», під яким малися на увазі тільки німці. «Не кажучи вже про економічні вимоги нашого часу, сам по собі напрямок всього нашого розвитку, пізнаний на основі історії, вимагає духовного і матеріального розширення імперії і поширення її влади, а також розселення фізично дуже сильних німців за чорно-біло-червоні стовпи, за моря, по всій земній кулі» [51], — заявляли ідеологи пангерманізму.

Ця специфічна соціально-політична доктрина пангерманців базувалася на ідеї про перевагу німців над іншими народами і їх «божественне покликання» домінувати над усім світом. Апологетом німецької загарбницької політики став Лангбейн, який вважав себе «органом світового духу» і стверджував, що його вустами промовляє цей світовий

дух. Свої погляди Лангбейн обґрунтував і виклав наприкінці XIX ст. Він заявляв, що Німеччині, виходячи з її центрального становища в Європі, визначено долею відігравати провідну роль. Німеччина повинна панувати у світі, а німці мають бути аристократією серед інших народів. Німецька держава займе таке місце серед інших держав планети, як німецький імператор серед німецьких князів. Необхідно розширити кордони кайзерівської Німеччини в Європі, завоювати для «німецького духу» відповідний простір. Лангбейн писав: «Ми повинні створити простір для імперії німецької раси з населенням у сто мільйонів душ, щоб можна було протистояти Росії, яка завжди буде перешкодою на шляху до завоювання Німеччиною світового панування» [52].

Лангбейн, услід за Даніелем і Лагардом, розвивав ідеї про те, що Німеччина завдяки своєму географічному положенню стала нібито і духовним центром світу — серцем і мозком людської цивілізації; німці, які займають центральне становище в Європі, повинні створити могутню середньоевропейську державу як знаряддя для подальшого завоювання «світового панування». Тобто «мозку» і «серцю» людства мало належати і його тіло [книга Лангбейна була дуже популярною в Німеччині і пережила свого автора. Уже після його смерті, у 1909 р., вийшло її 49-те видання. Лангбейна, поряд з Лагардом і Ніцше, навіть називають одним із «пророків» німецького націоналізму]. Пангерманці надалі розвинули цю географічну теорію держави. Саме на її основі в кінці 90-х рр. XIX ст. виникла геополітика — політична концепція, яка використовує географічні дані (територія, становище країни, характер ґрунтів, клімату і т.п.) для обґрунтування експансії. Розглядаючи зв'язок між землею, географічним простором і політикою держави, геополітика стверджувала, що розвиток держави, її політики є наслідком тільки географічних причин, причому підкреслювалася обумовленість цієї політики.

Геополітика у Німеччині немов увійшла у фундамент ідеологічної підготовки німецькими імперіалістичними колами Першої світової війни. Так званий справедливий розподіл землі, який став складовою частиною теорії «життєвого простору», оспівування переваги німецької раси були компонентами обґрунтування нової війни. Відомий німецький геополітик, колоніальний діяч та ідеолог А. Дікс закликав німецьких імперіалістів до активних дій, щоб перетворити Німеччину в «світову державу» [53]. У німецькій геополітиці зразу ж чітко визначилися два основних напрямки:

1. Обґрунтування загарбання чужих земель і, в першу чергу, німецького «просування на Схід»;

2. Ідеологічне обґрунтування необхідності захоплення заокеанських колоніальних територій, ринків збуту, джерел сировини для Німеччини.

Отже, з самого початку свого існування геополітика відіграла особливу роль в обґрунтуванні імперіалістичних пангерманських програм. Не випадково засновник німецької геополітики Фр. Ратцель був членом Пангерманського союзу.

Ратцель продовжив роботу своїх попередників-географів і за короткий час створив антропогеографію та політичну географію. Він бачив своє завдання у тому, щоб довести органічний зв'язок політики з географією, тобто «життєвим простором» держави. Виходячи з ідей Ратцеля, шведський письменник Р. Челлен [Kjellen] увів сам термін «геополітика» і разом з генералом К. Гаусгофером, колоніальним діячем Діксом та іншими далі розвинув основні положення цієї політичної доктрини, яка стала складовою частиною німецької колоніальної ідеології.

При розробці свого учення Ратцель спирався на дві концепції: географічного детермінізму, в основі якого лежала теза про визначальну роль географічних факторів у суспільному житті, і соціального дарвінізму. У зв'язку з цим окремо зупинимося на сумнозвісній концепції соціального дарвінізму і її впливові на німецьку суспільну свідомість кінця XIX ст. Саме вона у формі расової теорії про винятковість арійської раси стала складовою частиною пангерманської ідеології, ідеології німецького колоніалізму взагалі. Расову теорію проповідували відомі члени Пангерманського союзу О. Аммон, Л. Вільзер, Л. Шеман, А. Вірт, Ф. Ланге, Л. Вольтман. Так, Вольтман у своїй роботі «Теорія Дарвіна і соціалізм» писав: «Наскільки нам відома історія людського роду, останній завжди поділявся на раси; що стосується походження рас, це питання виходить за рамки наших історичних знань. Історія культури — це історія рас і народів; це — расова боротьба за території, засоби проживання і панування. У соціальному світі расова боротьба служить органічною основою всякого культурного історичного розвитку» [54].

Але найбільший вплив на німецьку геополітику мали расові доктрини, розроблені французьким дипломатом графом Ж.А. де Гобіно й англійським підданим Х.С. Чемберленом. Дуже влучну характеристику їм дав відомий американський історик і журналіст У. Ширер. Він

писав: «Обидва відзначалися широкою ерудицією, великою культурою, багато їздили по світу. Водночас вони стали родоначальниками расових доктрин, настільки протиприродних, що ніхто, навіть їхні власні співгромадяни, не сприймали їх всерйоз, за винятком німців» [55].

Расову доктрину Гобіно виклав у чотирьохтомній праці «Нарис про нерівність людських рас», яка була опублікована в Парижі у 1853–1855 рр. Його теорія, яка одержала поширення в Німеччині в останнє десятиліття XIX ст., була перш за все ученням, яке виправдовувало колоніальну політику. Гобіно вважав, що расове питання займає провідне місце серед інших історичних проблем. Існує три основні раси — біла, жовта, чорна. При цьому безумовну перевагу він віддавав білій расі. «Історія вказує на те, що всі цивілізації беруть початок від білої раси і жодна цивілізація не може розвиватися без вкладу білої раси» [56], — писав Гобіно. На його думку, справжній скарб білої раси складають арійці, яких він назвав «працелюбними представниками роду людського, найблагороднішими серед білої раси». До таких арійців він відносив частину населення Франції, жителів Англії, Ірландії і Нідерландів, німців, які проживали вздовж Рейну і в Ганновері, а також скандинавів. При цьому Гобіно вважав німців, особливо тих, які проживали на заході Німеччини, кращими представниками всіх арійців. «Германці арійського типу, — заявляв французький дипломат, — уособлюють величезний витвір природи... Тому всі їхні думки, слова і дії надзвичайно важливі» [57]. Виходячи з біологічних і генетичних чинників, арійській (білій) расі Гобіно відводив роль панівної еліти у людському суспільстві.

Зрозуміло, що ідеї Гобіно набули популярності в Німеччині, особливо після того, як пангерманець Шеман у 1897–1901 рр. зробив переклад його роботи на німецьку мову. На території Німеччині виникла велика кількість так званих товариств Гобіно. До їх гарячих прихильників належав Х.С. Чемберлен. Слідом за автором «Нарису про нерівність людських рас» він прийшов до висновків, що ключем до розуміння історії, а по суті основою цивілізації, є расовий підхід. Чемберлен був не тільки одним з перших, хто в Німеччині заклав основи расової теорії, але і євгеніки — науки про расову чистоту. Однак, на думку біографа Гітлера німецького антифашиста К. Хайдена, який жалкував про вплив расової теорії Чемберлена на маси, останній був також прикладом «одного з найдивніших обдарувань в історії німецького світогляду, скарбниці знань і серйозних думок» [58].

Найсильніший вплив на світогляд німців справили положення, викладені у роботі Чемберлена «Основи дев'ятнадцятого століття» [59], яка була написана за півтора роки — з 1 квітня 1897 р. по 1 жовтня 1898 р. і опублікована в 1899 р. Для пояснення суті XIX століття Чемберлен перш за все визначив, що було запозичене сучасною йому цивілізацією з древності. Він стверджував, що запозичені були три основних явища: древньогрецька філософія і мистецтво, римське право та особа Ісуса Христа. Їхніми спадкоємцями стали дві чисті раси — єврої і германці, — а також полукровки романського походження, яких Чемберлен назвав «пародією на людей». Але одні тільки германці були гідні цієї прекрасної спадщини. Саме в них письменник бачив єдину націю на врятування людства. Звідси значимість кожної нації, яка проживала в рамках на той час існуючих держав, знаходиться у прямій залежності від наявності у них справжньої тевтонської крові. Дійсна історія розпочалася у той момент, коли тевтон владно поклав руку на античну спадщину. Тому Чемберлен вбачав шлях до врятування у тевтонах та їхній культурі. При цьому найобдарованіші тевтони — це германці, бо вони успадкували кращі якості греків і арійців. Це дає їм повне право правити світом. Чемберлен писав: «Господь Бог покладається сьогодні тільки на німців. Ця впевненість, ця безсумнівна істина на протязі багатьох років наповнювали мою душу» [60]. Він виступив з проповіддю расової переваги тевтонів, говорив про значення «зростаючого і реорганізуючого генію тевтонського народу». На його думку, тевтонська «північна» раса не тільки омолодила і врятувала західну цивілізацію, але й покликана створити новий світ з новим суспільним устроєм.

Не дивно, що книга «Основи дев'ятнадцятого століття» дуже швидко стала популярною в Німеччині, а її ідеї лягли в основу пангерманських колоніальних програм. Сам імператор Вільгельм II був серед перших шанувальників Чемберлена. В одному зі своїх листів письменнику кайзер заявив: «Всевишній послав Вашу книгу німецькому народові, а Вас особисто мені» [61].

Окрім расових теорій Гобіно і Чемберлена, вплив на німецьку геополітику справили у певній мірі співзвучні з ними ідеї німецького філософа Фр. Ніцше. У своєму останньому творі «Жадання влади» (1889 р.) він виступив з палкою апологією людини, протестом проти будь-яких форм духовного рабства. Водночас, виступаючи прихильником щастя, формула якого «тверде «так» або «ні», пряма лінія і мета» [62], філософ

висловив ряд безкомпромісних думок і положень, що використовувалися апологетами расизму і крайнього націоналізму. Так, він заявляв: «Недолугі й безпорадні мусять загинути — це перший принцип нашої любові до людини. І в цьому їм треба допомогти» [63].

Ніцше з філософських позицій виступав за появу і розвиток Надлюдини, проголосивши : «Бог мертвий, — тепер ми хочемо, щоб жила надлюдина» [64]. Але ця заява мала і зворотню сторону. Надлюдина протиставлялася всім іншим простим смертним і навіть людству в цілому: «Надлюдина припала мені до серця; моя перша і єдина любов — вона, а не людина — чи то ближня, чи вбога, чи стражденна, а чи найкраща» [65]. У міфі про надлюдину, яка індивідуально долає буржуазний світ, причому поза всякими моральними нормами і з крайньою жорстокістю, культ сильної особистості поєднується з романтичною ідеєю «людини майбутнього», яка залишила позаду сучасність з її пороками і брехнею. Д. Галеві, французький біограф Ніцше, влучно підмітив, що «Надлюдина — це надія, ілюзія» [66]. У Надлюдині Ніцше бачили арійця, хоча сам філософ цього й не думав стверджувати. Чого варті тільки такі слова автора «Жадання влади»: «Ох, ці німці, як дорого вони нам обійшлися! Марнувати все — незмінне діяння німців» [67].

Щоправда, відстоюючи ідею про те, що життя — це воля до влади, Ніцше виправдовував «війну всіх проти всіх». Він вважав війну не тільки фатально неминучою, але й першою життєвою необхідністю, вирішальною умовою самопіднесення і самоствердження життя. У процесі війни здійснюється відбір найбільш повноцінних індивідів, які покликані панувати. Ніцше не дав прямої відповіді також і на питання, яких індивідів, яку расу він мав на увазі під «панівною расою». Однак прихильники ніцшеанства всіляко обґрунтовували, що тільки арійці принесуть людству духовне звільнення, вищу культуру і на цьому шляху для них придатні та виправдані будь-які методи. Вони вважали, що саме «німецький дух може найповніше втілити волю до влади «панівної раси» і мріяли про «Велику Німеччину, яка очолить Європу, об'єднає її під своєю владою і буде диктувати свою волю всьому світу.

Ці охарактеризовані вище расові доктрини Гобіно і Чемберлена та ніцшеанська концепція Надлюдини лягли в основу німецької геополітики, початок якій поклав Фрідріх Ратцель.

Теорія Ратцеля, викладена у роботі «Політична географія», яка побачила світ у 1897 р., а також книзі, присвяченій проблемам географії

Німеччини, покликана була обґрунтувати німецькі, зокрема пангерманські, агресивні плани, спрямовані на встановлення світового панування і створення «великогерманської світової імперії». Ратцель, як і багато німецьких учених часів кайзерівської Німеччини, був людиною консервативного способу мислення. Властивий йому світогляд справив вплив не тільки на його політичні погляди, але й на напрямок наукових досліджень. Його ідеї про необхідність «просторового росту держав», «безперервну зміну масштабів політичних просторів» служили виправданню усякої зовнішньополітичної агресії.

Німецький географ вважав державу окремим організмом, «формою поширення життя на земній поверхні». При цьому законами розселення людей на Землі визначаються також і закони поширення їхніх держав. Будь-яка держава органічно зв'язана з тим ґрунтом і простором, які вона займає і за допомогою яких забезпечує життєво необхідні потреби людей. Це означає, що особливості даної держави, її властивості, якості, характер і природа складаються не тільки з особливостей даного народу, але і з особливостей простору, землі, які він займає. Найважливіші з цих особливостей — 1) величина або розміри, місце розташування і кордони держави; 2) характер ґрунтів і форма землі разом з її рослинністю; 3) співвідношення між державою та іншими частинами земної поверхні [68].

Але будь-яка держава, що відмежована від інших і має свій простір, не веде ізолюваного життя. Вона зв'язана з іншими державами, перш за все тими, які є її безпосередніми сусідами. Таким чином, з одного боку, вона входить у систему держав, несе у собі особливості, властиві даній частині світу. З другого боку, вступає у неминучий конфлікт з іншими державами у боротьбі за нові території. Ратцель писав: «Суть держав така, що вони розвиваються, змагаючись з сусідніми державами, причому нагородою в боротьбі у більшості випадків є частини територій» [69].

Отже, зростання народонаселення країни обов'язково вимагає збільшення її території. Причому висококультурні народи, до числа яких Ратцель перш за все відносив німців, прагнуть до утворення великих і життєздатних державних організмів. Оскільки територіальний поділ світу завершився, то розширення кордонів «народів з високою культурою» неминуче повинно відбуватися за рахунок витіснення інших народів, а нові життєздатні держави можуть виникати на руїнах старих.

Як вважав Ратцель, історія держав і народів — це історія завоювання земного простору. За його твердженням, наприкінці XIX ст. жодна велика європейська держава не обмежувалася «корінною» землею, а прагне до здобуття колоній поза Європою. У розвитку всіх держав прагнення до просторового розширення і збільшення території відіграє вирішальну роль. З усіх держав Європи тільки одна Німеччина до 1884 р. залишалася найбільш європейською країною як за відсутністю колоній, так і за своїм центральним становищем на континенті. В інтересах зміцнення і посилення своєї політичної могутності у центрі Європи, на думку Ратцеля, Німеччина повинна прагнути до заволодіння колоніями для направлення туди надлишку свого населення.

Тому німецький геополітик окремо обґрунтував і розвинув ідеї німецької колонізації чужих територій. «Народ росте, збільшуючи свою чисельність, країна — збільшуючи свою територію. Тоді як зростаючий народ відчуває потребу в нових землях для збільшення своєї чисельності, то він виходить за межі країни. Спочатку він ставить на службу собі і державі ті землі всередині країни, які до цих пір не були зайняті: внутрішня колонізація. Якщо її не вистачає, народ направляється зовні і тоді з'являються всі ті форми просторового росту, які в кінцевому підсумку ведуть до здобуття землі: зовнішня колонізація. З нею тісно зв'язане військове просування і завоювання» [70], — відзначав Ратцель. Розвиваючи свою тезу про необхідність розширення «життєвого простору» за рахунок зовнішньої колонізації шляхом застосування сили, він заявляв також, що держава для того, щоб стати «великою», повинна мати територіальну основу площею не менше 5 млн. кв. км. Територія ж Німеччини у кінці XIX ст. була тільки 550 тис. кв. км.

Зацікавленість Німеччини у переділі колоній на свою користь — перша геополітична ідея Ратцеля. Ця вимога, на його думку, висувається «як вимога природи народного тіла, аналогічна голоду або спразі. Вона все більше і більше набуватиме значення головного завдання німецької політики» [71]. Друга ідея — експансія в Європі. Зауважимо, що тут Ратцель виступав послідовником тих теоретиків, які вважали континентальну експансію першочерговим завданням, успішна реалізація якого створить ґрунт для заокеанської колоніальної політики. Перед людством стоїть завдання об'єднання Європи в одне ціле під гегемонією центральної європейської держави — Німеччини. Здійснення цієї великої «ідеї простору», на думку геополітика, буде найбільшим досягненням.

Ратцель конкретизував політичні прагнення Німеччини на Європейському континенті. З цією метою він сформулював особливе поняття Серединної Європи, якому попередньо дав фізико-географічне тлумачення. «Між Альпами, Північним і Балтійським морями, між Атлантичним океаном і Чорним морем, — писав географ, — лежить та частина Європи, де Альпи, Карпати і Балкани, широкі низини і такі ріки, як Рейн і Дунай, надають взаємну схожість основним формам поверхні, країна, клімат якої однорідний, рослинність якої майже від одного краю до іншого є одним і тим же килимом лісів, лук, боліт, галявин. Це — Середина Європа у найширшому значенні слова» [72]. Таке об'єднання в один комплекс різних районів Європи було зроблене Ратцелем з конкретною політичною метою. Якщо Середина Європа є фізико-географічним цілим, то цілком природно виникає тенденція до політичного об'єднання цієї території. Найбільші можливості для його здійснення відкриваються перед Німецькою імперією як державою, розташованою у центрі континенту виходячи з цього, Ратцель вбачав завдання Німеччини і німецького народу «в згуртуванні і забезпеченні за собою сил Серединної Європи» [73].

За своїм конкретним змістом колоніально-експансіоністська програма Ратцеля не відрізнялася від охарактеризованих вище пангерманських планів. Водночас, на нашу думку, у його поглядах була одна суттєва особливість. Від ординарних проповідників агресії і загарбань Ратцель відрізнявся перш за все тим, що прагнув не просто визначити мету і завдання, але й створити «всеохоплюючу теорію імперіалістичної експансії» в інтересах кайзерівської Німеччини. Геополітика Ратцеля стала своєрідним містком, перекинутим від сформованої наприкінці XIX ст. ідеології німецького колоніалізму та експансіонізму до практичного втілення її положень на початку XX ст.

Можна підсумувати, що геополітична теорія Ратцеля, яка ґрунтувалася на засадах географічного детермінізму і соціального дарвінізму, була програмою та ідеологічним обґрунтуванням агресивних зовнішньополітичних намірів пангерманців і тих кіл, які прагнули до посилення позицій Німеччини за рахунок загарбання нових земель і розширення ринків збуту та аграрно-сировинної бази. Вона служила виправданням експансіоністської зовнішньої і колоніальної політики правлячих кіл. Ідеї «життєвого простору», «народу без землі», «просторового росту держав» за рахунок зовнішньої колонізації покликані були також

служити засобом ідеологічної обробки і виховання німців у дусі шовінізму. Такі геополітичні плани створення «всемогутньої Пангерманії» у контексті реалізації теорії Ратцеля були яскраво проілюстровані на практиці уже починаючи з кінця XIX століття.

РОЗДІЛ 6.

Вплив колоніальних завоювань Німеччини 1890-х рр. на перехід до «світової політики»

Наприкінці XIX ст. німецькі колоніальні кола, керуючись своїми геополітичними міркуваннями, розробили обширну програму територіальних завоювань за межами Європи [74]. Вона була, з одного боку, своєрідним ескізом майбутньої великої картини переділу світу на користь кайзерівської Німеччини, а, з іншого, увібрала багато елементів, які свідчили про напрямки реалізації цієї генеральної програми. Головні об'єкти німецької колоніальної експансії знаходилися в Африці (Ангола, Мозамбик, Занзібар, Пемба, Золотий берег і гирло р. Вольта), Океанії (Каролінські острови й острови Самоа) і Східній Азії (о. Тімор, архіпелаг Сулу, філіппінський о. Мінданао). Тобто, більша частина детально розробленої програми передбачала переділ колоніальних володінь Іспанії і Португалії, а також частково Англії і США на користь Німеччини. Вона намагалась розширити свої колоніальні володіння в Африці і створити свого роду острівну колоніальну імперію на Тихому океані.

Прагнучи реалізувати ці плани, німці приступили до заокеанських колоніальних анексій. Упродовж 90-х рр. XIX ст. Німеччина здійснила низку колоніальних загарбань в Азії, Океанії і Африці. Її колоніями стали колишні володіння Іспанії і Португалії та землі на території Китаю. У результаті остаточно склалася Німецька колоніальна імперія, яка поступалася за площею тільки Британській та Французькій.

Одним з головних об'єктів німецьких колоніальних зазіхань у цей час став Китай. Ще у 1869–1870 рр. відомий географ і мандрівник Ф. Ріхтгофен запропонував Бісмарку оволодіти одним з портів на тихоокеанському узбережжі Китаю з метою розвитку торгівлі Пруссії з Далеким Сходом. Він, зокрема, звернув увагу на вигідне розташування островів Чжоушань [75]. Але тоді цей проект, як і подібні йому, залишилися без уваги, що пояснювалося зосередженістю Бісмарка перш за все на європейських справах і турботою про зміцнення внутрішніх основ новоствореної Німецької імперії. Про нього згадали тільки через чверть століття, коли впливові кола німецького капіталу почали чинити тиск на уряд з метою захоплення «опорного пункту» в Китаї. За цей час інтереси зацікавлених кіл до справ на Далекому Сході значно

зросли. Після встановлення у 1886 р. регулярної морської лінії переживала піднесення німецька торгівля з Китаєм. У дипломатичних документах є відомості, що щорічний товарообіг між обома країнами становив 400 млн. марок [76].

Разом з тим, у Китаї зростали самостійні інтереси німецької фінансової групи, яка була представлена створеним у 1889 р. Німецько-Азіатським банком. Німецькі фабриканти і заводчики, крупні торговці та експортери, банківські кола і власники пароплавів дуже сильно нажилися на японо-китайській війні 1894–1895 рр. Для посилення своїх позицій у Китаї і щоб не відстати від інших держав (Росії, Японії, Англії, США, Франції) Німеччина за рекомендацією адмірала А. фон Тірпіца вирішила захопити Цзяочжоу (Кіао-Чао) і приморську провінцію Шаньдун. При цьому, як відзначав німецький дипломатичний представник у Пекіні барон Е. Гейкінг у розмові зі своїм російським колегою О.Павловим, яка відбулася в березні 1897 р., такий крок мав передувати наступним двом: надати німецьким офіцерам право брати участь у модернізації китайських збройних сил і забезпечити німецькому капіталу як мінімум рівної з капіталом інших держав участі у будівництві залізниць [77].

Німці шукали тільки привід для реалізації своїх колоніальних планів у Китаї. Про це згадував другий секретар російської місії Ю. Соловйов: «Увесь 1897 рік пройшов у Пекіні під знаком очікування виступу Німеччини. Німці шукали найменшого приводу, щоб спровокувати інцидент і використати його у своїх цілях, інакше кажучи, щоб одержати хоча б привід якого-небудь права перейти до політичних загарбань... У кінці кінців, у жовтні (листопаді) 1897 р., як цинічно відзначали пекінські колеги Гейкінга, німцям повезло. У Шаньдунській провінції знайшли убитими двох місіонерів» [78].

На це ж звернув увагу вже згадуваний Павлов у своєму донесенні про інспірований німцями напад натовпу китайців в Учані на екіпаж німецького крейсера «Кормарон». Дипломат писав: «Інцидент був сильно роздутий самими німцями у Китаї, і говорили про можливі наслідки... Я цілком переконаний, що якби наступного дня не прийшла звістка про сумний випадок з німецькими місіонерами в Шаньдуні, німецький посланець або командуючий німецькою ескадрою так чи інакше найближчим часом створили який-небудь новий інцидент, яким німецький уряд міг би тоді скористатися у своїх цілях» [79]. Таким чином, 4 листопада 1897 р. два католицьких патера Ніс і Хенле, які належали до однієї з численних німецьких релігійних місій у південному

Шаньдуні, заночували в одному з сіл і були вбиті бандою озброєних китайців. Ця подія стала формальним приводом для відкритої колоніальної експансії Німеччини у Китаї.

Німецький соціал-демократ Б. Шенланк у своєму виступі з трибуни рейхстагу звертав увагу на заяву консервативної «Кройццайтунг». Газета писала: «Отже настав момент здобути на китайській землі тверду позицію, яку ми вже давно повинні були б мати... Адже неможливо чекати, поки китайці самі ввічливо нас попросять, щоб ми коли-небудь здійснили, нарешті вторгнення» [80].

Вільгельм II наказав послати в Цзяочжоу німецьку ескадру і оволодіти бухтою, а потім Шаньдунським півостровом. У відповідь на пропозицію канцлера Гогенлоє бути обережним імператор відповів: «Ми повинні неминуче використати цей прекрасний випадок перш, ніж якась інша держава не почне підбурювати Китай або прийде йому на допомогу. Тепер або ніколи.

14 листопада 1897 р. німецька ескадра на чолі з адміралом О. Дідеріхсом прибула в Цзяочжоу і висадила десант. Китайський гарнізон без бою здав порт і укріплення. Того ж дня німецький адмірал прокламацією проголосив зайняття бухти, всіх розташованих у ній островів і прилеглих територій [82]. Захоплений порт вирішено було використовувати як опорний пункт для загарбання китайської території. Новий статс-секретар німецького МЗС Б. Бюлов уже в своєму першому виступі у рейхстазі 6 грудня 1897 р. заявив: «Ми повинні вимагати, щоб німецький місіонер, німецький підприємець, німецькі товари, німецький флот і німецький корабель користувалися у Китаї такою ж увагою, якою користуються представники інших держав... Німеччина прагне оберігати свої інтереси в Китаї і Вест-Індії, не проявляючи жодної слабкості» [83].

Остаточний договір між Німеччиною і Китаєм був підписаний 6 березня 1898 р. Німеччина одержала в оренду на 99 років бухту Цзяочжоу для організації військово-морської бази і добилася монопольного права на спорудження залізниць у Шаньдуні і на вільну експлуатацію там гірських надр.

Після зайняття деяких китайських територій особливої актуальності влітку 1898 р. в зв'язку з посиленою підготовкою Англії до війни проти бурських республік Трансвааль і Оранжева набуло для Німеччини питання про поділ португальських колоній. Німецький колоніалізм прагнув взамін картбланшу Великобританії на агресію проти бу-

рів одержати колоніальні компенсації в Африці. «... Я спробую, — повідомляв німецький посол у Лондоні граф Гатцфельд, — зайняти таку позицію, що тепер уже справа Солсбері повідомляти мені, які поступки англійці готові зробити нам у португальських колоніях в Африці» [84].

Англія на перших порах прагнула самостійно захопити колоніальні володіння Португалії, яка у той час знаходилася на грані фінансового і політичного краху. Однак у Лондоні змушені були рахуватися з можливим опором з боку Німеччини, яка заявила про свою зацікавленість у територіальних і фінансових питаннях на півдні Африки. Гатцфельд у відповідь на запит британського прем'єра Солсбері заявив: «Німеччина у всякому випадку повинна мати Анголу і північну частину Мозамбіку. Тоді Англія досягне своєї бажаної мети — Делагоа, з усім, що це означає для Трансваалю, а ми відмовимося там від наших важливих інтересів, за які ми можемо вимагати відповідних компенсацій. Якщо німецькі вимоги відносно португальських колоній здаються Англії надмірними, то остання може запропонувати Німеччині інші «об'єкти компенсації», наприклад Занзібар» [85]. Окрім того, Німеччина вимагала, щоб Англія негайно передала їй бухту Уолфішбей і пообіцяла підтримати в майбутньому, коли на порядок денний стане питання про португальську частину Тімору. Такою була ціна німецького уряду за відмову від підтримки бурських республік.

Безумовно, на нашу думку, якби така колоніальна програма була реалізована, то це стало б найбільшим успіхом німецької дипломатії. По-перше, Німеччина відкривала собі шлях до захоплення великих колоніальних володінь в Африці, які в два рази переважали за розмірами територію самої Німеччини. По-друге, вона досягала виходу своїх колоній у Східній Африці до Замбезі, а в Південно-Західній Африці — до Тигрової бухти (Тайгербей). По-третє, німці здобували два важливі опорних пункти в районі Конго і Голландської Індії.

У кінцевому підсумку, після довгих дискусій і взаємних поступок Німеччина досягла угоди з Англією. 30 серпня 1898 р. були підписані дві конвенції, одна з яких абсолютно секретна. Вона передбачала умови поділу португальських колоній: «Якщо виявиться неможливим зберегти недоторканість володінь Португалії, розташованих в Африці — на південь від Екватора і в Тиморі, то Англія і Німеччина нададуть один одному у вказаних областях свободу дій» [86]. Вони погоджувалися також не допускати до поділу цих колоній нікого стороннього. Наперед передбачаючи можливість банкрутства Португалії, до-

говір надав Німеччині право одержувати митні збори у південній частині Анголи і в частині Мозамбіку на південь від р. Замбезі.

Англо-німецька угода не залишилася абсолютною таємницею. Щоправда, ореол таємничості знову зробив реальною, як ми переконані, безпідставно, можливість приєднання Великобританії до Троїстої угоди. Так, португальський посланець у Мадриді Маседо, за повідомленням з Іспанії російського посла Д.Шевича, вважав, що Німеччина збирається одержати вигоду а) з договору з Англією на ґрунті колоніальної політики в Африці, б) з участі у фінансових операціях, в) з тісного зближення з Англією. Маседо підкреслив: «Словом, є всі підстави припускати, що якщо англійський уряд ще не повністю примкнув до Троїстого союзу, то по крайній мірі з головних питань, які мотивували цей союз, він зобов'язався створити Німеччині дружню підтримку, як зі свого боку Німеччина зобов'язалася, вірогідно, не перечити розвитку планів Англії у долині Нілу і на Крайньому Сході» [87].

Сам імператор Вільгельм II признавався російському послу в Берліні графу Н. Остен-Сакену: «Досягнута угода, що кожне придбання португальських колоній, зроблене Англією, повинно бути поділено між нами. Це дасть мені гарні шматки колоніальних володінь і гарні вугільні станції. Ми взаємно визнали наші сфери впливу в Африці» [88]. Бюлов також оцінював англо-німецький договір 1898 р. дуже високо: «Він здатний забезпечити нам виключне право на область у два рази більшу за розмірами, ніж Німецька імперія, дозволив би шляхом доступу із Східної Африки до Замбезі і з Південно-Західної Африки до Тигрової бухти об'єднати найкращим чином дві наші найважливіші колонії і, в кінці кінців, надав би бажану можливість одержання двох нових значних опорних пунктів у Конго» [89].

Однак на практиці англо-німецька угода про поділ португальських колоній так і не була здійснена. Як влучно зауважив історик-германіст А. Єрусалимський, «велика дипломатична перемога німецького імперіалізму, який шукав «місця під сонцем», над англійським на цей раз виявилася пірровою перемогою. Німецька дипломатія зберегла «свободу рук», ще не помічаючи, що руки залишилися пустими» [90]. Більше того, 14 жовтня 1899 р. англійський уряд уклав з Португалією секретний Віндзорський протокол, який гарантував недоторканість її колоніальних володінь. Він по суті перекреслював плани поділу колоній за рахунок сфер впливу Португалії.

Значно більшого Німеччина досягла в районі Тихого океану. Скориставшись іспано-американською війною, слабкістю і невдачами Іспанії, кайзерівська дипломатія вчинила серйозний тиск на мадридський двір, доповнений демонструванням своєї, хоча і незначної у порівнянні з британською та американською, морської сили. 1 липня 1898 р. Бюлов направив німецькому послу в Вашингтоні таку телеграму: «Імператор вважає одним з головних завдань німецької політики використання всіх можливостей, які надає іспано-американський конфлікт, для здобуття морських опорних пунктів у Східній Азії» [91]. На вимогу морських і колоніальних кіл німецький уряд навіть направив до берегів Філіппін ескадру під командуванням адмірала Дідерікса, хоча при тодішній слабкості німецького флоту не могло бути мови про його участь у військових діях. Німеччина звернулася до Іспанії з пропозицією, щоб та віддала по взаємовигідній ціні все: «Чи то Філіппіни або острів Сулу, чи то Кароліни або острови в Океанії, чи то Фернандо-По або Канарські острови» [92]. Наслідком стало врегулювання наприкінці 1898 р. іспано-німецьких колоніальних суперечностей в Океанії. За договором від 9 лютого 1899 р. Німеччина одержала Каролінські і Маріанські острови (за винятком Гуаму) та Паулу, заплативши Іспанії 17 млн. марок.

Правлячі кола Німеччини охоче підтримали новий виступ уряду на колоніальному поприщі, бо бачили в ньому, перш за все, посилення ролі імперії як «світової держави». Зокрема, пангерманці так пояснювали значення цього успіху: «Уряд послідовно проводить німецьку світову політику і в даному випадку при новому поділі світу забезпечив певну частину, яка в зв'язку з раніше здобутими володіннями на Великому океані створює в економічному і військовому відношенні замкнену острівну імперію» [93].

Останньою територією, одержаною Німеччиною в цьому районі, стало Західне Самоа. 14 листопада 1899 р. була підписана англо-німецька угода, згідно якої Англія відмовлялася від своїх прав на Уполу і Савайї на користь Німеччини. Взамін Німеччина передавала їй свої права на Тонга, Німує, спірні райони Соломонових островів і Західної Африки, а також остаточно розв'язувала руки англійським колонізаторам для боротьби з бурами на півдні Африки. У зв'язку з цим російський дипломат Стааль передавав 22 листопада 1899 р. з Лондона М. Муравйову: «Як відомо, у Німеччині ця угода була сприйнята як торжество німецької дипломатії, тим більше чудове, що воно досягнуто у віддалених океанічних сферах, не дивлячись на надзвичайну порівняну

слабкість флоту імперії. В Англії не можуть цього повністю заперечувати. Неможливо стверджувати, що одержані компенсації рівні зробленим нею поступкам. Не зачіпаючи комерційного значення островів, що були віддані, хоча і в цьому плані рішення, безсумнівно, на користь Німеччини, досить вказати, скільки виграє її престиж внаслідок того, що багаторічна суперечка за перевагу на острові Уполу і в столиці групи завершена повним вигнанням звідти її суперників... Англіїці цінують її більше всього як засіб для покращення відносин з Німеччиною... Усунення приводів до непорозумінь з Німеччиною дасть їй (Великобританії — С.Т.) таку необхідну моральну підтримку в боротьбі з Трансваалем» [94].

У самій Німеччині заволодіння тихоокеанськими островами і частиною китайської території було оголошено важливою перемогою імперії на колоніальному поприщі. З цього приводу російський посол у Берліні Остен-Сакен писав 9 червня 1899 р. Муравйову: «Приєднання до німецьких заокеанських володінь груп островів Каролінських і Маріанських і Палас тутешня громадська думка зустрічає з великим співчуттям. Більшість органів преси відзначає порівняно низьку ціну купівлі і віддає належне дипломатичній особі пана Бюлова, якому нібито без шуму вдалося виконати те, що не вдалося у 1885 р. самому князю Бісмарку» [95]. Виступаючи з трибуни рейхстагу, Бюлов заявив: «Придбання німецьких володінь у Південних морях завершено, і цей договір, як і договір з Китаєм відносно Кіао-Чао, є віхами на одному шляху — шляху до «світової політики» [96].

Він прагнув використати боротьбу за Самоа, про які німецький дипломат барон О. Ріхтгофен влучно сказав, що «всі Самоанські острови разом узяті не варті тих грошей, які витрачаються на телеграми в Самоа і з Самоа» [97], для активізації діяльності з метою створення військово-морського флоту. У листі до кайзера Бюлов писав: «Випадок біля Самоа (бомбардування англо-американськими кораблями Апії, коли постраждало німецьке консульство — С.Т.) є новим доказом того, що колоніальну («заокеанську») політику можна здійснювати тільки за допомогою досить великого флоту». Вільгельм II у цьому місці зробив позначку: «Про що я уже десять років проповідую ослам — депутатам рейхстагу» [98]. Актуальним пунктом подальшого зміцнення і реалізації амбіційних планів кайзерівської Німеччини на міжнародній арені стала програма розбудови військово-морського флоту.

Розділ 7.

Військово-морська програма адмірала Тірпіца як інструмент реалізації німецької «світової політики»

Справжнім ґрунтом для реалізації німецьких планів «світової політики» мали стати сильний військово-морський флот і реальні теоретичні концептуальні побудови, які б виправдовували і доводили необхідність подібних планів. На теоретичній ідейній основі «світової політики» ми зупинилися вище. Щодо німецької програми будівництва сильного військово-морського флоту, то це питання стало особливо актуальним з другої половини 90-х років XIX ст.

Імператор тісно пов'язував плани зміцнення Німеччини як світової держави з успіхами колоніальної політики, яка в свою чергу, повинна спиратися на підтримку сильного військово-морського флоту. Вперше Вільгельм II заявив про це 18 січня 1896 р. на банкеті у зв'язку з святкуванням 25-річного ювілею імперії. Кайзер сказав: «Німецька імперія стала світовою державою. Всюди у найвіддаленіших куточках земної кулі, живуть наші співвітчизники; німецькі товари, німецька наука, німецька підприємливість перепливають океани, і цінність того, що Німеччина посилає через моря, вимірюється тисячами мільйонів марок. Ваш святий обов'язок, панове, допомогти мені міцно зв'язати цю велику Німецьку імперією з вітчизняною» [99].

Отже, головними прихильниками і пропагандистами «безмежних флотських планів» виступали сам імператор Вільгельм II і керівні кола націонал-ліберальної та імперської партії. Це яскраво проявилось у виступі в рейхстазі 1 грудня 1896 р. націонал-ліберала і одного з діячів Пангерманського союзу Г. Пааше. Він заявив: «Німеччина є і залишається світовою державою і повинна у певному розумінні проводити політику ствердження своєї світової могутності... Ми повинні захищати наше світове становище за допомогою флоту» [100]. Наступного дня у такому ж дусі висловився лідер імперської партії великий промисловець В. фон Кардорф: «Я знаходжуся на крайньому правому фланзі прихильників морського флоту і мої бажання йдуть досить далеко» [101]. Стосовно імператора, то він ще у січні 1895 р. доводив лідерам провідних правлячих партій необхідність будівництва великого військово-морського флоту. Думку про флот він пов'язував з економічним розвитком Німеччини і неминучою боротьбою за колонії. Через два роки він писав: «Ясніше ясного, як нерозумно було десять років назад

розпочати колоніальну політику, не маючи флоту, і давати її розмах, не турбуючись одночасно про відповідне будівництво флоту» [102].

Серед основних аргументів прихильників значного збільшення військово-морського флоту фігурували такі, як необхідність забезпечити збут німецької промислової продукції і доставку сировини за «допомогою морської торгівлі»; те, що «безприкладний ріст німецької морської торгівлі, суднобудування та інших видів промисловості, зв'язаних з нею, а також колоніальні здобутки, які служать опорними пунктами, не мають відповідного захисту», тоді як «найкращий захист вітчизняних берегів, віддалених колоній і торгового флоту полягає у бойовому лінійному флоті, здатному вийти в море, дати бій головним морським силам противника і якщо не відібрати у нього панування на морі, то хоча б похитнути його» [103]. На нашу думку, це є прямим підтвердженням нерозривного зв'язку між колоніальною і флотською політикою, необхідності будівництва крупного військово-морського флоту з завданням збереження і розширення німецьких заокеанських колоніальних володінь і опорних пунктів.

Водночас у рейхстазі та уряді були впливові сили, які виступали проти флотських планів або ставилися до них дуже стримано. Це, перш за все, представники військових кіл, які боялися, що будівництво великого флоту викличе зменшення асигнувань на сухопутну армію. Крім них не бачили необхідності у розширенні планів військово-морського будівництва депутати від соціал-демократичної партії і католицької партії «Центру», представники Вільнодумного союзу і аграріїв. Проти будівництва потужного військового флоту також виступав найвпливовіший представник МЗС Гольштейн, який вважав достатнім створення морського флоту для берегової оборони.

У цій ситуації німецький імператор і профлотські кола не хотіли миритися з тим, що рейхстаг і уряд так повільно повертаються у бік активної політики посилення морських озброєнь. Вільгельм II навіть збирався розпустити рейхстаг і провести зміни в уряді. Наслідком таких його планів стало призначення у 1897 р. контр-адмірала А. Тірпіца на посаду статс-секретаря з військово-морських справ, а Б. Бюлова — статс-секретарем міністерства закордонних справ.

Тірпіц обґрунтував нову стратегічну військову концепцію — боротьби проти Англії за світове панування. Основою своєї політичної стратегії він запропонував ідею ризику. Суть її зводилася до наступного: ризик, загроза поразки, важких втрат або відчутних ударів можуть змусити Англію уникати зіткнення з її німецьким конкурентом.

Тірпиц був першим, хто відчув основну тенденцію розвитку інтересів експансіоністських монополістичних кіл Німеччини — створення могутнього бойового лінійного флоту, здатного залучити на бік Німеччини нових союзників і протистояти основному економічному, морському і колоніальному супротивнику в особі Великобританії. Пізніше Тірпиц сформулював основні положення своєї концепції у вигляді триєдиного завдання:

по-перше, потрібно виграти час для створення могутнього військово-морського флоту;

по-друге, необхідно у зовнішній політиці уникати небезпечних інцидентів, які б привели до війни з якоюсь європейською державою;

по-третє, слід шукати «рівновагу сил на морях» шляхом зближення з Росією і Японією для протидії Англії.

Основну стратегічну мету німецького військово-морського флоту він визначив як «посилення нашої політичної могутності і нашого значення проти Англії» [104].

Тірпиц одержав підтримку нового керівника дипломатичного відомства Бюлова. Ще його попередник А. Маршалл навесні 1897 р. зазначив: «Питання про те, чи повинна Німеччина проводити світову політику, нерозривно зв'язане з іншим питанням: має чи не має Німеччина світові інтереси». І він доводив, що німецькі купці, судновласники, експортери, колоністи і колонізатори «розставляють фігури на великій шаховій дошці світу і чекають, що ми їх захистимо і використаємо» [105]. В умовах, коли морські плани Тірпица стали одним з головних питань політичної боротьби в Німеччині, саме Бюлов забезпечив їх остаточну підтримку і реалізацію на шляху «світової політики». Статс-секретар МЗС своє головне завдання бачив у тому, щоб шляхом переговорів з лідерами партій будь-яким способом протягнути флотські плани Тірпица через рейхстаг. У зв'язку з цим Бюлов говорив: «Політичні партії і, в першу чергу, їхні вожді підуть за нами тільки тоді, коли ми створимо в країні сильну течію за будівництво флоту. Нам доведеться забити у «національний барабан» (малося на увазі роздування широкомасштабної пропагандистської кампанії з метою просування законів про військово-морське будівництво від початкових відомчих планів до їх практичного здійснення — С.Т.)» [106].

Наприкінці листопада 1897 р. перед відкриттям сесії рейхстагу морський законопроект Тірпица був опублікований. На нашу думку, це було зроблено з тією метою, щоб опозиція не мала часу опублікувати

вагомі контраргументи. Щоправда, забігаючи наперед, відзначимо, що на перших порах Тірпиц не зумів реалізувати свій задум. Законопроект передбачав збільшення німецького флоту до кінця 1904 р. до 19 лінійних кораблів (дві ескадри по вісім кораблів, один флагманський і два резервних кораблі), 8 броненосців, 12 великих і 30 малих крейсерів. «Для підтримки торгових інтересів» Німеччина повинна мати у закордонному плаванні до 23 бойових одиниць. Асигнування на створення такого флоту зростали майже у два рази. Чисельність екіпажів кораблів збільшувалася з 1818 до 26637 чоловік [107].

Засідання рейхстагу, яке мало вирішити долю флотського законопроекту, відкрилося 30 листопада 1897 р. Однак, незважаючи на обґрунтування Вільгельмом II, Гогенлоє і Тірпицом необхідності створення великого військово-морського флоту як «фактору могутності», рейхстаг у цілому зайняв суперечливу позицію. Депутат від соціалістів Шенланк взагалі стверджував, що торгівля не потребує захисту флоту і критикував «світову політику» [108].

Тоді перед членами рейхстагу з промовою, яка стала його політичним дебютом, виступив Бюлов. Російський посол Остен-Сакен, який знаходився серед присутніх, у своїй депеші з Берліну повідомляв, що «Бюлов говорив упевнено, ясно і красномовно, хоча, по суті нічого і не сказав» [109]. Але головне, що керівник німецького зовнішньополітичного відомства проголосив готовність кайзерівської Німеччини до здійснення «світової політики» і завоювання «місця під сонцем» («*Unter der Sonne*»), тобто заявку Німеччини на свою долю у переділі світу. Бюлов, зокрема, підкреслив, що «пройшли ті часи, коли німець одному своєму сусідові залишав землю, іншому — море, а сам задовольнявся небом, де панує чиста доктрина. Ми нікого не хочемо відсувати в тінь, але ми вимагаємо для себе місця під сонцем» [110].

Однак рейхстаг все ще не затвердив законопроект Тірпиця, хоча й не відхилив: подальше обговорення відкладалося на кілька місяців. Саме за цей час у результаті активної діяльності прихильників створення потужного військово-морського флоту визначилося нове співвідношення сил. За даними органу пангерманців «Альдойче Блеттер», протягом грудня 1887 — лютого 1898 рр. у рейхстаг поступило 115 петицій з Німеччини і 50 петицій від німців за кордоном з вимогою затвердити законопроект про флот [111]. Напередодні його нового обговорення 13 січня 1898 р. в Берліні відбулися великі збори впливових купців, промисловців, представників банків, які вимагали затвер-

дження законопроекту. З рефератом про флотську політику на них виступив лідер зацікавлених у позитивному розв'язанні питання про нарощування військово-морської могутності Німеччини парламентаріїв габсбурзький судновласник А. Верман.

У пропагандистському забезпеченні програми будівництва німецького військово-морського флоту активну участь взяв сам Тірпіц, про що є свідчення в його спогадах. Тірпіц писав: «Я вважаю своїм правом і обов'язком роз'яснювати широким колам, які інтереси покладені на карту; потрібно було розширити вузький горизонт народу, пробудити свідомість культурного значення моря, яка раніше була відсутня у нього або приспана ходом нашого історичного розвитку; поглибити переконання в тому, що дійсність владно вказує нам цей шлях, якщо ми хочемо продовжити, не вдаючись до масової еміграції, той розквіт нашої перенаселеної вітчизни, який настав після введення протекціоністського тарифу Бісмарка. Герінген організував інформаційний відділ імперського морського відомства; він об'їхав університети, причому майже всі економісти — до Brentano включно — обіцяли йому повну підтримку. Шмоллер, Вагнер, Зерінг, Шумахер і багато інших заявляли, що затрати на флот є продуктивними... Так намітилося зрушення у трактуванні національно-політичних питань, яке було здоровою противагою безплідним соціально-політичним утопіям» [112]. У результаті, 23 березня 1898 р. на засіданні рейхстагу флотський законопроект був затверджений.

Ця подія означала успіх не тільки Вільгельма II, Бюлова і Тірпіца, але й впливових фінансово-промислових кіл, які виступали за посилення позицій Німеччини як «світової держави» на шляху зовнішньополітичної експансії. Так, Пангерманський союз зняряддям німецької «світової політики» вважав посилення морської могутності [113].

Для закріплення цього успіху був створений новий пропагандистський центр — Флотський союз на чолі з новим королем Албанії (у майбутньому) принцом В. Відом і редактором газет «Берлінер нойесте Нахріхтен» (орган промисловця Ф. Круппа) і «Берлінер політіше Нахріхтен» (орган пруського міністра фінансів І. Мікеля) В. Швейнбургом. Рупором новоствореної організації стала газета «Пост», яка виражала інтереси імперської партії і її лідера, впливового підприємця К.Штумма. Правління союзу знаходилося в Берліні і складалося з 40 чоловік. На їх утримання витрачалося 24% річного бюджету Флотського союзу. Союз видавав щомісячник «Флотте», щотижневик

«Юбераль», а також «Альгеймайне Маріне-Кореспонденц», «Флоттенярбух» і «Флоттенапрайс календер».

У першу чергу Флотський союз, спираючись на підтримку Пангерманського союзу і Колоніального товариства, почав насаджувати точку зору про необхідність створити ще більший флот, ніж передбачалося за законопроектом від 23 березня 1898 р. Здійснюючи агітацію про прийняття закону про збільшення військово-морського флоту, союз протягом 1898 — 1900 рр. розповсюдив 6 млн. примірників книг і брошур, організував 3600 доповідей і лекцій. Кошти на це поступали переважно у вигляді спеціальних пожертвувань від німецьких приватних осіб і досягли суттєвої цифри 411812 марок [114].

На деякий час, щоправда, відкрита пропаганда на користь нових озброєнь у Німеччині була зірвана її участю у роботі першої Гаазької конференції по роззброєнню (18 травня — 29 липня 1899 року). Однак реальних документів, які б передбачали заборону збільшення чисельності військ і військових бюджетів на п'ять років, а морського бюджету на трирічний термін, не було прийнято. Це розв'язало руки німецьким глашатаям нових планів збільшення армії і флоту під прикриттям захисту континентальних і заморських інтересів Німеччини. Виступаючи у рейхстазі 11 грудня 1899 року, Бюлов заявив: «Що робити, світ уже поділений ... Ми тільки тоді зможемо триматися на висоті, коли ми зрозуміємо, що для нас неможливе благополуччя без великої могутності, без сильної армії, без сильного флоту... У прийдешньому столітті німецький народ буде або молотом, або наковальнею» [115]. Через кілька днів уряд відкрито наголосив, що виносить на розгляд рейхстагу новий закон, який передбачає значне зростання морських озброєнь.

Нова морська програма Тірпица викликала великі дебати, але її швидкій реалізації несподівано допоміг зовнішньополітичний фактор. У кінці грудня 1899 р. і на початку січня 1900 р. англійські військові кораблі затримали три німецькі пароплави — «Бундесрат», «Генерал» і «Герцог» — за підозрою у провезенні контрабандних товарів для бурів. Бюлов зачитав це повідомлення кайзеру і закінчив його словами: «Немає такого вітру, який не приніс би чогось доброго». А Тірпиц додав: «Це той самий вітер, який нам необхідний, щоб привести наш корабель у гавань. Тепер флотський закон пройде. Ваша Величність повинна нагородити англійського командира орденом з подякою за проведення нашого флотського закону» [116]. В Німеччині розгорнулася

бурхлива антианглійська і профлотська кампанія. Бюлов навіть висловлював побоювання, чи не збирається Англія компенсувати свої невдачі у сухопутній війні проти бурів успішною морською війною проти Німеччини [117].

У цих умовах 12 червня 1900 р. рейхстаг остаточно затвердив нову морську програму, яка передбачала подвоєння німецького флоту і перетворення його у наймогутніший, після англійського, флот у світі. Згідно закону 1900 р., німецький флот до 1915 р. мав налічувати 38 лінійних кораблів, 14 броненосців і 38 легких крейсерів [118]. Це означало, що військово-морський флот, спрямований на боротьбу за оволодіння опорними пунктами далеко за європейськими кордонами Німеччини, перетворився в одне з головних знарядь її експансіоністської зовнішньої політики. Підтвердженням цього стало уже захоплення перших «опорних пунктів» — гарантованих місць за кордоном, які знаходяться під німецькою владою — на території Китаю і в басейні Тихого океану.

Закликаючи до переходу на рейки «світової політики» при сприянні могутнього флоту, кайзер під час спуску на воду броненосця влітку 1900 р. у Вільгельмсгафені проголосив: «Як потужно б'є океан у ворота нашої вітчизни і змушує нас утвердити як вищий закон своє місце у світі, закликає нас до світової політики. Океан необхідний для величі Німеччини, але він також показує, що на ньому і далеко по той бік його без Німеччини, без німецького імператора не повинно відбуватися жодної події» [119].

Таким чином, імперіалістичні кола Німеччини наприкінці XIX ст. фактично остаточно стали на шлях широкомасштабної «світової політики», важливою ланкою якої була подальша колоніальна експансія з опорою на сильний військово-морський флот. Про це навесні 1900 р. відверто заявив князь Бюлов, водночас намагаючись, наскільки це було можливо, завуалювати агресивну спрямованість зовнішньополітичного курсу своєї держави. Він сказав: «Під словами «світова політика» я розумію тільки турботу про вирішення завдань, які постали перед нами, і впливають з росту нашої індустрії, нашої торгівлі та нашого судноплавства. Ми не можемо перешкоджати зростанню німецьких заморських інтересів. Ми не можемо стримувати нашу торгівлю, нашу промисловість, робочу силу, активність та інтелект. Ми не думаємо про те, щоб здійснювати агресивну, експансіоністську політику. Ми хочемо тільки захистити вагомі інтереси, які здобули в усіх части-

нах світу в ході природного розвитку подій... Агресивні тенденції повністю чужі нам, ми не хочемо здійснювати ані авантюристичну, ні фантастичну політику, ми хочемо і в майбутньому розвиватися тільки в мирних умовах, як в економічному, так і в політичному плані...» [120] Насправді ці слова, як ми вже переконалися, були дуже далекі від реальній кінця XIX століття.

Найчіткіше принципова позиція німецьких експансіоністських кіл була сформована Пангерманським союзом: «Тільки при умові, що ми сильні на морях, великі морські держави дозволять нам створити серединноєвропейський економічний союз... і тільки при наявності широкої серединноєвропейської основи ми зможемо здобути світові позиції і в інших частинах земної кулі і втримати їх» [121]. В ідеології і практичній діяльності саме Пангерманського та Флотського союзів і Колоніального товариства наприкінці XIX ст. найяскравіше були виражені прагнення до реалізації німецьких континентальних і заокеанських колоніальних планів. Метою їх пропаганди стала політична й ідеологічна підготовка німецького суспільства до реалізації Німецькою імперією великої анексіоністської програми на континенті — «Серединна Європа» і за його межами — «світова політика». Ідейні основи такої політики остаточно склалися наприкінці XIX ст., поставивши Європу та світ перед серйозними доленосними випробуваннями, найважчим з яких стала Перша світова війна 1914–1918 років.

XXX

Підсумовуючи, зазначимо, що 90-і роки XIX ст. суттєво доповнили ідеологічні та політичні аспекти німецьких зовнішньополітичних континентальних і колоніальних програм. Найактивнішим їх пропагандистом став створений у 1891 р. Пангерманський союз. Він спирався на економічну могутність великої фінансово-промислової буржуазії, інтелектуальний потенціал університетської професури й організаційну підтримку націонал-лібералів, консерваторів і правого крила партії «Центру». Пангерманський союз за короткий час перетворився у справжній ідеологічний штаб великого німецького капіталу, який прагнув утвердити свій вплив у дрібнобуржуазних середніх верствах суспільства. Під вплив Пангерманського союзу все більше потрапляла буржуазна преса, яка поширювала ідеї шовінізму серед широких верств німецького народу. Дуже швидко колоніально-шовіністична пангерманська ідеологія стала складовою частиною ідеології колоніалізму і перетворилася в державну доктрину. Це виразилося не тільки в

гаслі Вільгельма II про «жовту небезпеку», але і в тому, що жителі німецьких колоній так і не одержали статусу підданих Німецької імперії. У пангерманській шовіністичній пропаганді тісно перепліталися ідеї континентальної німецької колонізації із заокеанськими колоніальними планами.

Свідченням поєднання в німецькій зовнішньополітичній доктрині кінця XIX ст. ідей континентальної та заокеанської експансії стало обґрунтування географом Фрідріхом Ратцелем німецької геополітичної теорії. Ратцель запропонував принцип, згідно якого визначальну роль в розвитку кожної держави відіграють особливості географічного простору, який вона займає. Стосовно Німеччини географ стверджував, що характер її території не відповідає ні темпам зростання народонаселення, ні рівню культури, ні економічному потенціалу. Тому становище розташованої у центрі Європи Німеччини вимагає негайного розширення «життєвого простору» німців, тобто переходу до активної зовнішньополітичної експансії. Ратцель вказував і її напрямки — розширення території на Європейському континенті (внутрішня або континентальна експансія), переділ колоніальної периферії (зовнішня або колоніальна експансія). На цій основі Німеччина повинна створити під своєю владою політичний комплекс у Європі, розташований між Альпами, Північним і Балтійським морями і доповнений обширними колоніальними володіннями. Ця «Серединна Європа» стане Німецькою імперією, яка втілить тенденції німецького народу до розширення своєї території і створення життєздатної міцної «світової держави».

Перехід наприкінці XIX ст. до «світової політики» супроводжувався загарбанням Німеччиною нових колоній і розгортанням гонки морських озброєнь. Вона стала одним з найважливіших аспектів англо-німецького суперництва і суттєвим компонентом «світової політики» як політики сили. Існував тісний і нерозривний зв'язок військово-морської політики із колоніальною та зовнішньополітичною експансією Німеччини в цілому, будівництва потужного військово-морського флоту з завданнями збереження і розширення віддалених від метрополії колоніальних володінь і опорних пунктів. Створення останніх при підтримці Тірпица і Бюлова неминує вело до загострення міжімперіалістичних протиріч на міжнародній арені. Німецька «світова політика», ідейні, політичні та економічні основи якої були закладені в кінці XIX ст., неминує штовхала імперію Вільгельма II до війни, в ході якої вона мала витіснити конкурентів і остаточно зайняти «місце під сонцем» як велика та впливова «світова держава».

Примітки до частини II

1. RKA. — Kolonial-politische Korrespondenz. — 6.02,20.03.1886.
2. Ibid. — №280. Peters an A.A. — 23. November 1891.
3. Ibid. — Kolonial-politische korrespondenz. — 18.12.1886.
4. Ibid. — №7010. — Kongreßbericht.
5. Славяно-германские отношения: Сб. статей. — М., 1964. — С.80.
6. Müller F. Op. cit. — S.186.
7. Ibid.
8. Liebert E. Aus einem bewegten Leben. — München, 1925. — S.136.
9. Kölnische Zeitung. — 24.06.1890.
10. Die bürgerlichen Parteien... — Bd.I. — S.2.
11. Красный архив. — 1939. — №1. — С.217-218.
12. Bonhard O. Geschichte des Alldeutschen Verbandes. — Lpz.-B., 1920. — S.248.
13. Ibid. — S.248–249.
14. Славяно-германские отношения. — С.103.
15. Werner L. Alldeutsche Verband 1890–1918. — B., 1935. — S.36.
16. Glass A. Wider den Strom. — Lpz., 1932. — S.45.
17. Красный архив. — 1939. — №1. — С.218.
18. Alldeutsche Blätter. — 18.04.1897. — №16; 2.01.1898. — №1.
19. Ibid. — 1893. — №13. — S.126.
20. Kruck A. Geschichte der Alldeutsche Verbandes 1890-1939. — Wiesbaden, 1954. — S.43.
21. Reichstag. — Bd.5. — B., 1892. — S.3417.
22. Kruck A. Op. cit. — S.38.
23. Красный архив. — 1939. — №1. — С.219.
24. Die bürgerlichen Parteien... — Bd.I. — S.8.
25. Alldeutsche Blätter. — 1895. — №2. — S.9.
26. Ibid.
27. Großdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950. — B., 1895. — S.44–46.
28. Ibid. — S.7.
29. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. 2-е изд. — М., 1951. — С.131–132.
30. Див.: Lagard P. Deutsche Schriften; Großdeutschland und Mitteleuropa. — B., 1894.
31. Alldeutsche Blätter. — 5.12.1897. — № 49.
32. Ibid. — 29.05.1898. — №21.

33. Ibid. — 31.10.1897. — №44.
34. Ibid. — 14.03.1897. — №11.
35. Ibid. — 18.12.1898. — №51.
36. Ibid. — 17.12.1899. — №51.
37. Цит. за: Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. — М.-Л., 1948. — С.220.
38. Neue Zeit. — Jg.XVI. — 1897. — Bd.2. — S.328–329.
39. Рубинштейн Е.И. Политика германского империализма в западных польских землях. — М., 1953.
40. Alldeutsche Blätter. — 18.09.1898. — №38.
41. 20 Jahre Alldeutscher Arbeit und Kämpfe. — Lpz., 1910. — S.32.
42. Die bürgerlichen Parteien... — Bd. I. — S.10.
43. Див.: Ерусалимский А.С. Германский империализм и возникновение англо-бурской войны в 1899 г. // Из истории общественных движений и международных отношений. — М., 1957. — С.561–589.
44. Бюлов Б. Германская политика: Пер. с нем. — Птг., 1917. — С.29–30.
45. Hasse E. Deutsche Politik. — München, 1906. — S.167.
46. Ерусалимский А.С. Внешняя политика... 2-е изд. — С.48.
47. Ленін В.І. Зошити з імперіалізму // Повне зібр. творів: У 55 т. — Т.28. — С.376.
48. Kruk A. Op. cit. — S.15.
49. Гейден Г. Монополии. Пресса. Война. — М., 1964. — С.32.
50. Абуш А. Ложный путь одной нации. К пониманию германской истории: Пер. с нем. — М., 1962. — С.187.
51. Гейден Г. Критика немецкой геополитики: Пер. с нем. — М., 1960. — С.96.
52. Rembrandt als Erzieher. Von einem Deutschen. — Lpz., 1890. — S.211.
53. Гейден Г. Критика немецкой геополитики. — С.93.
54. Вольтман Л. Теория Дарвина и социализм: Пер. с нем. — СПб., 1900. — С.273.
55. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха: Пер. с англ.: В 2 т. — М., 1991.
56. Там само. — Т.1. — С.135.
57. Там само.
58. Там само. — С.137.

59. Chamberlain H.-S. Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts. — München, 1899.
60. Ширер У. Назв. праця. — Т.1. — С.139.
61. Там само. — С.140.
62. Ницше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади: Пер. з нім. — К., 1993. — С.331.
63. Там само. — С.332.
64. Там само. — С.285.
65. Там само.
66. Галеви Д. Жизнь Фридриха Ницше: Пер. с франц. — Рига, 1991. — С.205.
67. Ницше Ф. Назв. праця. — С.413.
68. Ratzel F. Politische Geographie. — München-Lpz., 1897. — S.5.
69. Ibid. — S.221.
70. Ibid. — S.115.
71. Ratzel F. Deutschland. — B.-Lpz., 1921. — S.159.
72. Ibid. — S.5.
73. Ibid. — S.201.
74. Див.: GP. — Bd.14(1). — №3806.
75. Ibid. — №3645.
76. Ibid. — Bd.9. — №2219.
77. АЗП РІ. — Ф.Китайський стіл. — Спр. 114. — Ч.2. — 1897. — Арк.4–5.
78. Соловьев Ю.Я. 25 лет моей дипломатической службы (1893–1918). — М., 1928. — С.55–56.
79. АЗП РІ. — Ф.Китайський стіл. — Спр.114. — Ч.2. — 1897. — Арк.149.
80. Reichstag. — Bd.1. — 6.12.1897. — S.51.
81. GP. — Bd.14(1). — №3689.
82. Захват Германией Киао-Чао в 1897 г. // Красный архив. — 1938. — Т.2. — С.50.
83. Reichstag. — Bd.1. — 6.12.1897. — S.60.
84. Bülow B. Denkwürdigkeiten: In 2 Bde. — В., 1930. — Bd.1. — S.277.
85. GP. — Bd.14(1). — №3817.
86. Фей С. Происхождение мировой войны: Пер. с англ. — М., 1934. — Т.1. — С.100–101.
87. АЗП РІ. — Ф.Політичний архів. — Спр.2117. — Арк.16.

88. Англо-германское сближение в 1898 г. // Красный архив. — 1933. — Т.1. — С.76.
89. GP. — Bd.14(1). — №3876.
90. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. 2-е изд. — С.458.
91. GP. — Bd.15. — №4151.
92. Ibid. — №4168.
93. Alldeutsche Blätter. — 11.06.1899. — №24.
94. АЗП PI. — Ф.Канцелярія. — Спр.65. — 1899. — Арк.318–322.
95. Там само. — Спр.15. — 1899. — Арк.96.
96. Reichstag. — Bd.3. — 21.06.1899. — S.2685–2696.
97. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX века. — М.-Л., 1960. — С.552–553.
98. GP. — Bd.14(1). — №4053.
99. Цит. за: Ротштейн Ф.А. Международные отношения... — С.479.
100. Reichstag. — Bd.5. — 1.12.1896. — S.3639.
101. Ibid. — 2.12.1896. — S.3651.
102. GP. — Bd.13. — №3396.
103. Туполев Б.М. Кайзеровский военно-морской флот рвется на океанские просторы (конец XIX — начало XX в.) // Новая и новейшая история. — 1982. — №3. — С.135.
104. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. 2-е изд. — С.328.
105. Reichstag. — Bd.7. — 18.03.1897. — S.5149.
106. Bülow В. Op. cit. — Bd.1. — S.59.
107. Ротштейн Ф.А. Международные отношения... — С.482.
108. Reichstag. — Bd.1. — 6.12.1897. — S.47.
109. АЗП PI. — Ф.Канцелярія. — Спр.21. — 1897. — Арк.336.
110. Reichstag. — Bd.1. — 6.12.1897. — S.60.
111. Alldeutsche Blätter. — 6.03.1898. — №10.
112. Тирпиц А. Воспоминания: пер. с нем. — М., 1957. — С.143–144.
113. Alldeutsche Blätter. — 3.04.1898. — №14.
114. Гейдег Г. Монополии. Пресса. Война. — С.35.
115. Reichstag. — Bd.4. — 11.12.1899. — S.3292–3295.
116. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. 2-е изд. — С.537.
117. GP. — Bd. 15. — №4457.
118. Алафузов В.А. Доктрины германского флота. — М., 1956. — С.18.

- 119.Ротштейн Ф.А. Международные отношения... — С.633.
120.Bülow В. Op. cit. — Bd.1. — S.415–416.
121.Alldeutsche Blätter. — 11.06.1899. — №24.

ВИСНОВКИ

Практичний перехід Німеччини до офіційної колоніальної, а потім і «світової політики» припадає на останні десятиліття XIX століття. Це було пов'язано з тим, що в період після утворення Німецької імперії завершується «теоретичне оформлення» німецького колоніалізму з подальшою трансформацією колоніалістської ідеології у широкомасштабну пропаганду та практику. У 1871–1883 рр. особливої популярності та поширення набули ідеї німецької заокеанської колоніальної експансії. На думку колоніальних пропагандистів, колонії були необхідні Німеччині перш за все для того, щоб з повним правом увійти в групу передових «великих держав».

У цей же час з'явилося безліч книг, брошур, статей, листівок, відоzw, прокламацій, у яких містилися адресовані в першу чергу середнім верствам німецького суспільства заклики підтримати колоніальну політику Німеччини, надати сприяння і допомогу німецькому урядові у її проведенні. Справжніми «колоніальними ентузіастами» стали місіонер Фабрі, мандрівники Рольфс, Вебер, Нахтігаль і Хюббе-Шлейден, публіцисти Буш і Бухер, дипломати Куссеров і Штурм, купці Людеріц і Герман — активні пропагандисти німецьких колоніальних загарбань і німецької колонізаційної політики в Африці, Океанії, Латинській Америці. При цьому психологічна потреба колонізаторів, ідеологів і натхненників колоніалізму в досліджуваній період полягала в тому, щоб самим окреслити кордони своєї діяльності і сформулювати в їх межах певні ідеологічні принципи.

Вони спиралися на підтримку двох основних і найвпливовіших сил у тодішній Німеччині: великого фінансово-промислового капіталу в особі, наприклад, банкірів Блейхредера і Ганземана, а також імперських урядових кіл на чолі з рейхсканцлером Бісмарком. Від негативного ставлення до німецьких колоніальних планів на початку 70-х років XIX ст. Бісмарк через десять років перейшов до їх підтримки і заохочення. Колоніальні пропагандисти у першій половині 1880-х років все сильніше вимагали від уряду рішучих дій на поприщі заокеанської політики.

У цей час розпочалося організаційне об'єднання колоніального руху. Утворився цілий ряд колоніальних об'єднань, союзів, товариств, організацій, груп — Товариство дослідження Екваторіальної Африки,

Центральний союз торгової географії, Західнонімецький союз колонізації та експорту. Наймогутнішим і найвпливовішим серед них був створений наприкінці 1882 року Німецький колоніальний союз.

Все це поставило на порядок денний, як невідкладне завдання, перехід кайзерівської Німеччини до заокеанських колоніальних завоювань і завершення процесу становлення ідеологічних основ німецького колоніалізму.

Розпочавши офіційну колоніальну політику в 1884 р., кайзерівська Німеччина впродовж наступних півтора десятиліть захопила низку територій в Африці, Азії, Океанії, що дозволило їй перетворитися в одну з найбільших тогочасних колоніальних імперій і створити ґрунт для розробки та реалізації зовнішньополітичного курсу «світової політики». Пізніше про це дуже добре сказав голова Пангерманського союзу Е. Хассе: «Ми повинні проводити світову політику і колоніальну політику. Ми боремося не тільки за панування на внутрішньому ринку, але й за панування на світовому ринку».

Водночас, у 1884–1900 рр. в основному завершився процес формування ідеології німецького колоніалізму. Завдяки активній пропагандистській діяльності Німецького колоніального товариства, Німецької Східноафриканської компанії і особливо Пангерманського союзу, ідеї колоніалізму проникли практично в усі верстви німецького суспільства, а колоніальна ідеологія остаточно набула характеру офіційної урядової ідеології. В її основу були покладені головні принципи німецької геополітики, яка, виходячи з центрального географічного становища в Європі, обґрунтовувала права Німеччини на домінуючу роль як на континенті, так і в світовому масштабі. У цей час остаточно склалася концепція «Серединної Європи». Під нею німецькі геополітики, ідеологи і пропагандисти колоніалізму мали на увазі могутнє середньоевропейське об'єднання під егідою Німеччини, яке доповнювалося обширними заокеанськими володіннями. Саме на цій основі повинна була утворитися могутня «Пангерманія» або «Велика Німеччина». Такі колоніально-експансіоністські ідеї і концепції підготували ґрунт для нової активізації континентальної німецької політики і заокеанських колоніальних загарбань.

Отже, ідеологія колоніалізму стала частиною експансіоністської ідеології німецьких правлячих сил, яка була спрямована на обґрунтування необхідності реалізації геополітичних планів по створенню «Ве-

ликої Німеччини» в Європі, доповненої обширними колоніальними володіннями. В німецькій колоніалістській ідеології тісно переплелися ідеї заморської колоніальної експансії з планами розширення території і впливу Німеччини за рахунок сусідніх європейських країн, перш за все, тих, які були розташовані на схід і південний захід від неї. Ідеологи колоніалізму доводили, що німецька «Серединна Європа» має стати базою для континентальної могутності кайзерівської Німеччини, а потім її впевненого і успішного «стрибка за океан». Внаслідок цього вона на шляху до «світової політики» займе гідне свого історичного призначення «місце під сонцем». Цього можна було добитися тільки внаслідок боротьби кайзерівської Німеччини за зміну співвідношення сил на міжнародній арені.

Колоніально-шовіністичні й експансіоністські наміри різнорідних впливових сил і політичних течій у Німеччині в кінці XIX століття визначили зміну її внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу. Це проявилось в розробці, пропаганді та практичній реалізації програми створення сильного військово-морського флоту як інструменту практичної реалізації кайзерівською Німеччиною курсу переходу до «світової політики». Ідеологія німецького колоніалізму остаточно проявляється і реалізовується у прагненні німецьких правлячих кіл взяти активну участь у боротьбі за переділ світу, максимально ослабити свого головного конкурента в особі Великобританії, вивівши тим самим кайзерівську Німеччину в розряд «великих держав». Тикий шлях виявився згубним і привів Німеччину до катастрофи. Внаслідок поразки у Першій світовій війні 1914–1918 рр. вона не лише втратила всі свої колоніальні володіння в Африці, Азії та Океанії, але й перестала існувати в якості імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані архівні матеріали

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. — Ф. Канцелярія. — №133. — Оп.470. — Спр.24. — 1884.
2. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. — Ф. Канцелярія. — №133. — Оп. — 470. — Спр.61. — 1884.
3. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. — Ф. Канцелярія. — №133. — Оп.470. — Спр.17. — 1885.
4. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. — Ф. Канцелярія. — №133. — Оп.470. — Спр.64. — 1890.
5. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. — Ф. Канцелярія. — №133. — Оп.470. — Спр.21. — 1897.
6. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. — Ф. Канцелярія. — №133. — Оп.470. — Спр.65. — 1899.
7. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. — Ф. 2-а газетна експедиція. — №139. — Оп. 476. — Спр. 270. — Прибл. 1875 — 1880 рр.
8. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. — Ф. Посольство в Берліні. — №167. — Оп. 509/1. — Спр. 3663. — 1884–1885.
9. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. — Ф. Китайський стіл. — Спр. 114. — Ч.2. — 1897.
10. Архів зовнішньої політики Російської імперії, м. Москва. — Ф. Політичний архів. — Спр.2117.
11. Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії, м. Москва. — Ф. В.Лібкнехта. — №200. — Оп.4. — Т.2. — Спр. 1643.
12. Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії, м. Москва. — Ф. В.Лібкнехта. — №200. — Оп.4. — Т.2. — Спр. 1648.
13. Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії, м. Москва. — Ф. В.Лібкнехта. — №200. — Оп.4. — Т.2. — Спр.1652.
14. Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії, м. Москва. — Ф. В.Лібкнехта. — №200. — Оп.4. — Т.2. — Спр. 1656.

15. Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії, м. Москва. — Ф. В.Лібкнехта. — №200. — Оп.4. — Т.2. — Спр. 1661.
16. Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії, м. Москва. — Ф. В.Лібкнехта. — №200. — Оп.4. — Т.2. — Спр.1697.
17. Центральний державний військово-історичний архів Російської Федерації, м. Москва. — Ф.Німеччина. — №432. — Оп.1. — Спр.3073.
18. Центральний державний військово-історичний архів Російської Федерації, м. Москва. — Ф.Німеччина. — №432. — Оп.1. — Спр.3075.
19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф.Київський університет. — №708. — Оп. Рада, 1884 р. — Спр.139.
20. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — №280.
21. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — №360.
22. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — №390.
23. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — №394.
24. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — №396.
25. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — №424.
26. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — №687.
27. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — №950.
28. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — №7010.
29. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — №7160.
30. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — Kolonialpolitische Korrespondenz.

Опубліковані документи і праці сучасників

1. Angra Pequena: Sammlung von Aktenstücken, betreffend die Unterstellung des Gebiete von Angra Pequena unter den Schutz seiner Mejestät des Kaisers. — В., 1884.
2. Archiv der Internationalen Instituts für Sozialgeschichte. — Amsterdam, 1970.
3. Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung: In 8 Bde. Bd. 3/1-2. — В., 1956.
4. Arendt O. Ziele deutsche Kolonialpolitik. — В., 1886.

5. Ballod C. Grundriss der Statistik enthaltend Bevölkerungswirtschafts, Finanz — und Handelstatistik. — B., 1913.
6. Bericht über die Verhandlungen des 19. Kongresses deutscher Volkswirte in Berlin, 21–23. Oktober 1880. — B., 1880.
7. Bismarck O. Die gesammelten Werke: In 15 Bde. — B., 1924–1933.
8. Bismarck O. Dokumente seines Lebens, 1815–1898. — Lpz., 1886.
9. Chamberlain H.-S. Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts. — München, 1899.
10. Deckert E. Die Kolonialreiche und Kolonisationsobjekte der Gegenwart. — Lpz., 1884.
11. Deutsche Kolonialpolitik in Dokumenten: Gedanken und Gestalten aus den letzten fünfzig Jahren. — Lpz., 1938.
12. Dokumente der deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart: Ein Quellenwerk für die politische Bildung und staatsbürgerliche Erziehung: In 8 Bde. — B., 1951–1954.
13. Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung: In 3 Bde. — B., 1974.
14. Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte 1851–1918: In 2 Bde. — Stuttgart, 1964.
15. Europäischer Geschichtskalender. — München, 1883.
16. Europäischer Geschichtskalender. Bd. 26–31. — Nordlingen-München, 1884–1890.
17. Fabri F. Bedarf Deutschland der Kolonien? — Gotha, 1879.
18. Frey W. Gebt uns Kolonien! Ein socialpolitischer Mahnruf aus der deutschen Jugend. — Chemnitz, 1881.
19. Gehre F.M. Über die europäische Kolonisation in der südlichen Hälfte des tropischen Afrika: Inaug. — Diss. — Lpz., 1877.
20. Gemkow G. Dokumente des Kampfes des deutschen Sozialdemokratie gegen Bismarckskolonialpolitik und gegen den Rechtsopportunisten in den Jahren 1884/85 // Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. — 1959. — № 2.
21. Geschichte der Frankfurter Zeitung 1856 bis 1906. — F.a.M., 1906.
22. Großdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950. — B., 1895.
23. Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd. 1–40. — B., 1922–1927.
24. Handbuch der Verträge 1871–1964: Verträge und andere Dokumente aus der Geschichte der internationalen Beziehungen. — B., 1968.

25. Hasse E. Deutsche Politik. — München, 1906.
26. Holstein F. Die geheimen Papiere: In 4 Bde. — Göttingen, 1956–1963.
27. Hübbe-Schleiden W. Aephiopien-Studie über Westafrika. — Hamburg, 1879.
28. Hübbe-Schleiden W. Überseeische Politik: In 2 Bde. — Hamburg, 1881.
29. Jacob G.E. Deutsche Kolonialpolitik in Dokumenten. — Lpz., 1938.
30. Janrbuch der deutschen Kolonialpolitik: Aktenstücke der deutschen Kolonialpolitik. Bd. 1, 3. — Lpz., 1885–1890.
31. Kautsky K. Sozialismus und Kolonialpolitik: Eine Auseinandersetzung. — B., 1907.
32. Kirchhoff A. Die Südseeinseln und der deutsche Südseehandel. — Heidelberg, 1880.
33. Leroy-Beaulieu P. De la colonisation chez les peuples modernes. — P., 1874.
34. List F. Das national System der politischen Ökonomie. 7. Aufl. — Stuttgart, 1983.
35. Moldenhauer Fr.H. Erörterungen über Kolonial- und Auswanderungswesen. — F.a.M., 1878.
36. Peters K. Die deutsche Emin-Pascha Expedition. — München-Lpz., 1891.
37. Peters K. Wie Deutsch-Ostafrika entstand. — Lpz., 1912.
38. Protokoll über die Verhandlungen des Parteitagcs der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Protokolle über der Kongresses der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei. — B. — Lpz., 1870 1900.
39. Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Reihe I. Bd.3/1. — Düsseldorf, 1966.
40. Ratzel F. Politische Geographie. — München-Lpz., 1897.
41. Ratzel F. Deutschland. — B.-Lpz., 1921.
42. Rembrandt als Erzieher. Von einem Deutschen. — Lpz., 1890.
43. Rohlfs G. Neue Beiträge zur Entdeckung und Erforschung Afrika's. — Lpz., 1876 (Cassel, 1881).
44. Rohlfs G. Angra Pequena. — Bielefeld-Lpz., 1885.
45. Roscher W. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 2. Aufl. — Lpz.-Heidelberg, 1856.
46. Roscher W., Jannasch R. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 3. Aufl. — Lpz., 1885.

47. Schippel M. Das moderne Elend und die moderne Übervölkerung. — Stuttgart, 1888.
48. Schippel M. Sozialdemokratisches Reichstages Handbuch: Ein Führer durch die Zeit und Streitfragen der Reichsgesetzgebung. — B., 1902.
49. Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch: Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870-1914. 2. Aufl. — München, 1975.
50. Das Staatsarchiv: Sammlung der offiziellen Aktenstücke zur Geschichte der Gegenwart. Bd. 43-44. — Hamburg, 1884.
51. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. — B., 1871 — 1900.
52. Sturz I.I. Der wiedergewonnene Weltteil — ein neues gemeinsames Indian. — B., 1876.
53. Treitschke H. Das Deutsche Ordensland Preussen. — Lpz., 1862.
54. Treitschke H. Zehn Jahre deutschen Kämpfe. — B., 1913.
55. Die Vossische Zeitung: Geschichtliche Rückblicke aus drei Jahrhunderte. — B., 1904.
56. Weber E. Vier Jahre in Afrika: In 2 Bde. — Lpz., 1878.
57. Weber E. Die Erweiterung des deutschen Wirtschaftsgebiets. — Lpz., 1879.
58. 20 Jahre Alldeutscher Arbeit und Kämpfe. — Lpz., 1910.
59. Англо-германское сближение в 1898 г. // Красный архив. — 1933. — Т.1.
60. Бюлов Б. Державная Германия. Обзор политических и государственных стремлений Германии за последнее десятилетие. — Птг.-М., 1915.
61. Бюлов Б. Германская политика: Пер. с нем. — Птг., 1917.
62. Энгельс Ф. Социализм пана Бісмарка // Маркс К., Энгельс Ф. Твори: У 50 т. — Т.19.
63. Захват Германией Киао-Чао в 1897 г. // Красный архив. — 1938. — Т.2.
64. Каутский К. Колониальная политика в прошлом и настоящем: Пер. с нем. — СПб., 1900.
65. Ленін В.І. Зошити з імперіалізму // Повне зібр. творів: У 55 т. — Т.28.
66. Ленін В.І. Імперіалізм, як вища стадія капіталізму // Повне зібр. творів: У 55 т. — Т.27.
67. Маркс К. Критика готської програми // Маркс К., Энгельс Ф. Твори: У 50 т. — Т.19.

68. Меринг Ф. История германской социал-демократии: Пер. с нем.: В 4-х т. — М., 1921.
69. Мировые экономические кризисы 1848–1935 гг.: В 2 т. / Под общ. ред. Е. Варга. — М., 1937.
70. Нахтигаль Г. Судан и Сахара: Результаты шестилетнего путешествия в Африке: Пер. с нем. — М., 1987.
71. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади: Пер. з нім. — К., 1993.
72. Политикус. Беглый очерк колониальной политики Германии // Русская мысль. — 1906. — Кн.7.
73. Полонский Л. История Бисмарка в связи с историей его страны // Вестник Европы. — 1872. — №6.
74. Практическая философия XIX века (Идеи, практические взгляды Бисмарка на войну и мир и практическое применение) // Вестник Европы. — 1873. — №1.
75. Ратцель Фр. Человечество как жизненное явление на земле. — М., 1901.
76. Сборник консульских донесений. — 1900. — Вып.1.
77. Сборник консульских донесений. — 1906. — Вып.4.

Листи і переписка

1. Bebel A. Briefwechsel mit F.Engels. — L.-The Haque-P., 1965.
2. Bebel A. Ausgewählte Reden und Schriften: In 2 Bde. — B., 1970–1978.
3. Bismarck H. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz. — Göttingen, 1964.
4. Briefe und Auszüge von J.Ph.Becker, J.Dietzgen, F.Engels, K.Marx u.a. an P.A. Sorge und andere. — Stuttgart, 1921.
5. Die Briefe von F.Engels an E.Bernstein. — B., 1925.
6. Engels F. Briefwechsel mit K.Kautsky. — Wien, 1955.
7. Engels F. Briefe an Bebel, — B., 1958.
8. Die Erschliessung von Deutsch-Südwestafrika durch Adolf Lüderitz. Akten, Briefe, Denkschriften. — Oldenburg, 1945.
9. Eulenburg-Hertefeld Ph. Politische Korrespondenz. Bd.1. — Boppard am Rhein, 1976.
10. Im Kampf um den revolutionären Charakter der proletarischen Partei: Briefe führender deutschen Arbeiterfunktionäre, Dezember 1884 bis Juli 1885. — B., 1977.

11. Lagard P. Deutsche Schriften. — München, 1891.
12. Liebknecht W. Briefwechsel mit K. Marx und F. Engels. — The Hague, 1963.
13. Liebknecht W. Briefwechsel mit deutschen Sozialdemokraten: In 2 Bde. — Assen, 1973.
14. Liebknecht W. Gegen Militarismus und Eroberungskrieg: Aus Schriften und Reden. — B., 1986.
15. Marx K. Briefe an A. Bebel, W. Liebknecht, K. Kautsky und andere. — Teil I. — V. — L., 1933.
16. Peters K. Gesammelte Schriften. — Bd. 1–3. — München-B., 1941.
17. Енгельс Ф. Прощальный лист чистачам газети «Sozialdemokrat» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: У 50 т. — Т. 22.
18. Енгельс Ф. — Каутському К. 12.09.1882 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: У 50 т. — Т. 35.
19. Енгельс Ф. — Бебелю А. 11–12.12.1884 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: У 50 т. — Т. 36.
20. Енгельс Ф. — Бебелю А. 30.12.1884 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: У 50 т. — Т. 36.
21. Енгельс Ф. — Лібнехту В. 19.06.1890 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: У 50 т. — Т. 37.

Мемуари та щоденники

1. Ballhausen L. Bismarck-Erinnerungen des Staatsministers L. v. Ballhausen. 3. Aufl. — Stuttgart-B.-Gotha, 1920.
2. Bülow B. Denkwürdigkeiten: In 2 Bde. — B., 1930.
3. Busch M. Tagebuchblätter: In 3 Bde. — Lpz., 1899.
4. Eckardstein H. Lebenserinnerungen und politische Denkwürdigkeiten: In 2 Bde. — P.-Lpz., 1920.
5. Erinnerungen an Bismarck. — B.-Stuttgart, 1915.
6. Hohenlohe-Schillingsfürst Ch. Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit. — Stuttgart-B., 1931.
7. Liebert E. Aus einem bewegten Leben. — München, 1925.
8. Peters K. Lebenserinnerungen. — Hamburg, 1918.
9. Stegemann H. Erinnerungen aus meinem Leben und aus meiner Zeit. — B., 1930.
10. Waldersee A. Denkwürdigkeiten: In 2 Bde. — Stuttgart, 1925.
11. Бебель А. Из моей жизни: Пер. с нем. — М., 1963.

12. Бисмарк в своих и чужих воспоминаниях // Исторический вестник. — 1899. — №3.
13. Бисмарк О. Мысли и воспоминания: Пер. с нем.: В 3-х т. — М., 1940-1941.
14. Гогенлоэ Х. Мемуары: Пер. с нем. — М., 1907.
15. Соловьев Ю.Я. 25 лет моей дипломатической службы (1893–1918). — М., 1928.
16. Тирпиц А. Воспоминания: Пер. с нем. — М., 1957.

Пресса та періодика

1. Alldeutsche Blätter.
2. Allgemeine Zeitung.
3. Berliner Tageblatt.
4. Deutsche Revue.
5. Economist.
6. Germania.
7. Grenzboten.
8. Kladderadatsch.
9. Kölnische Zeitung.
10. Neue Zeit.
11. Preussische Jahrbücher.
12. Sozialdemokrat.
13. Unsere Zeit.
14. Vorwärts. Berliner Volksblatt.
15. Вестник Европы.
16. Красный архив.
17. Московские ведомости.
18. Неделя.
19. Новое время.
20. Правительственный вестник.
21. Русская мысль.
22. Русский вестник.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абуш А. Ложный путь одной нации. К пониманию германской истории: Пер. с нем. — М., 1962.
2. Актуальные проблемы истории колониализма. «Круглый стол» // Новая и новейшая история. — 1989. — №4.
3. Алафузов В.А. Доктрины германского флота. — М., 1956.
4. Балобаев А.И. Из истории милитаристской пропаганды Пангерманского союза во время Марокканского кризиса 1911 г. // Труды Томского гос. ун-та. — Томск. 1963. — Т.171.
5. Балобаев А.И. Образование Немецкого Оборонного союза и его роль в организации милитаристской пропаганды в Германии в 1912 г. // Вопросы истории междунар. отношений. Труды кафедры новой и новейшей истории Томского ун-та. — Томск. 1973. — Вып.5. — Т.222.
6. Борисов Ю.А. Шарль Морис Талейран. — М.,1989.
7. Браде К. К характеристике колониального общества Германской Юго-Западной Африки // Вестник МГУ. Сер. 13. — 1987. — №2.
8. Бюттнер Т. История Африки с древнейших времен: Пер. с нем. — М., 1981.
9. Варга Е.С. Экономические кризисы: Избр. произв. — М., 1974.
10. Виноградов К.Б., Науменко О.А. На службе британского колониализма (Страницы политической биографии лорда Солсбери) // Новая и новейшая история. — 1981. — №2.
11. Виноградов К.Б. Мировая политика 60-80-х годов XIX в.: события и люди. — ЛГУ, 1991.
12. Возняк В.Г. У истоков колониальной политики Германии (1871–1882) // Ежегодник германской истории. 1987. — М., 1988.
13. Вольтман Л. Теория Дарвина и социализм: Пер. с нем. — СПб., 1900.
14. Галеви Д. Жизнь Фридриха Ницше: Пер. с франц. — Рига, 1991.
15. Гейден Г. Критика немецкой геополитики: Пер. с нем. — М., 1960.
16. Гейден Г. Монополии. Пресса. Война. — М., 1964.
17. Германская восточная политика в новое и новейшее время. — М., 1974.
18. Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе: Сборник статей по истории так называемого «Дранга нах Остен»: Пер. с польск. — М., 1965.

19. Гордієнко В.Я. Економічні передумови погіршення російсько-німецьких відносин після відставки Бісмарка // Вісник Львівського університету. Сер. істор. — 1969. — Вип.5.
20. Дармштеттер П. История раздела Африки (1870–1919 гг.): Пер. с нем. — М.-Л., 1925.
21. Дрекслер Х. Юго-Западная Африка под германским колониальным господством, 1884–1915: Пер. с нем. — М., 1987.
22. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. — М. — Л., 1948.
23. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. 2-е изд. — М., 1951.
24. Ерусалимский А.С. Германский империализм и возникновение англо-бурской войны в 1899 г. // Из истории общественных движений и международных отношений. — М., 1957.
25. Ерусалимский А.С. Германский империализм: история и современность (Исследования, публицистика). — М., 1964.
26. Ерусалимский А.С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. — М., 1968.
27. Жуков Е.М. Некоторые проблемы методологии истории // Новая и новейшая история. — 1977. — №3.
28. Зомбарт В. Народное хозяйство Германии в XIX и начале XX вв. — М., 1924.
29. Зусманович А.З. Империалистический раздел бассейна Конго (1876–1894 гг.). — М., 1962.
30. Империализм ФРГ. — М., 1973.
31. История германского колониализма в Африке: Пер. о нем. — М., 1983.
32. Космач Г.А. Кризис германского либерализма в годы Вейсмарской республики: Идеология и политика Немецкой демократической партии в 1918–1929 гг. — Минск, 1989.
33. Кулінич І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імпералізму напередодні першої світової війни (1900–1914 рр.). — К., 1963.
34. Ларина Т.О. К вопросу о позиции германской социал-демократии по проблемам колониальной политики в сер. 80-х годов XIX в. // Идеиная боротьба в эпоху імперіалізму в країнах Західної Європи і Америки: Сб. статей. — М., 1983.

35. Ларина Т.О. Германская социал-демократия и колониальная политика (внутрипартийный конфликт 1884–1885 гг.) // Европа, США и колониальный мир: Сб. статей. — М., 1988.
36. Липа Ю. Королівство Київське по проекту Бісмарка. — Одеса, 1917.
37. Лисянский С. Борьба германского пролетариата против милитаризма и войны в конце XIX века // Уч. зап. Донецкого гос. пед. ин-та. — Донецк. 1962. — Вып.10.
38. Лот Г. Вторжение в Восточную Африку: Пер. с нем. — М., 1971.
39. Машкин М.Н. Современная историография германской внешней политики // Империализм и борьба рабочего класса: Сб. статей. — М., 1960.
40. Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): Монография / Научная редакция д.и.н., проф. С.С.Трояна. — К.: НИКА-Центр, 2016.
41. Мун П.Т. Империализм и мировая политика: Пер. с англ. — М.-Л., 1925.
42. Нападовская Н.Д. Англо-американская буржуазная историография о позиции германской социал-демократии в колониальном вопросе // Вопросы новой и новейшей истории. — К., 1988. — Вып.34.
43. Оболенская С.В. Бисмарк в современной западногерманской буржуазной историографии // Ежегодник германской истории. 1984. — М., 1986.
44. Павленко Г.В. Бисмарк, Германская империя и уроки истории (Обзор западногерманской реакционной историографии) // Новая и новейшая история. — 1971. — №5.
45. Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: Колективна монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2017.
46. Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): Монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2016.
47. Петряев К.Д. Курс лекций по истории Франции, Германии, Англии, Ирландии и США 1871 — 1914 гг.: В 2-х ч. — К., 1958–1959.
48. Петряев К.Д. Мифы и действительность в «критическом пересмотре» прошлого. Очерки буржуазной историографии ФРГ. — К., 1969.

49. Петряев К.Д. Очерки по истории Германии начала XX века (1900–1914 гг.). — Одесса. 1959.
50. Пуховская Е.Ю. Колониальная идея в кайзеровской Германии: замыслы и воплощение: Дисс. ... докт. ист. наук / Е.Ю.Пуховская. — Иркутск, 2001.
51. Резников В. Политика кайзеровской Германии в Океании. — М., 1975.
52. Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. — М.-Л., 1948.
53. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX века. — М.-Л., 1960.
54. Рубинштейн Е.И. Политика германского империализма в западных польских землях. — М., 1953.
55. Савина Н.В. Южнонемецкий капитал в странах Европы и испанских колониях в XVI в. — М., 1982.
56. Санчук Г.Э. Видукинд как идеолог восточной экспансии раннефеодального Немецкого государства // Славяно-германские культурные связи: Сб. статей. — М., 1969.
57. Санчук Г.Э. К вопросу об изучении идеологии немецкого «Дранг нах Остен» в раннефеодальный период // «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. — М., 1967.
58. Сахновский Е.В. Проблемы германских колоний в английской буржуазной пропаганде 1914–1917 годов. Поиски «теоретического» обоснования колониальной экспансии // Проблемы идейно-политической борьбы в странах Западной Европы в новое и новейшее время. — Омск. 1986.
59. Сахновский Е.В., Троян С.С. Историографические аспекты идеологии германского колониализма // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. — Чернівці, 1993. — Вип.2. — Ч.II.
60. Світові війни в історії та долі людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна. — К.: ДП «Пріоритет», 2014.
61. Славяно-германские отношения: Сб. статей. — М., 1964.
62. Теодорович И. Разработка правительством Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. // Первая мировая война 1914–1918. — М., 1968.

63. Троян С.С. Зародження і розвиток ідей німецького колоніалізму в 40-х — середині 80-х років XIX ст. — К.-Чернівці, 1993.
64. Троян С.С. Из истории формирования колониальной идеологии в Германии (1871–1884 гг.) // Вопросы новой и новейшей истории стран Европы и Северной Америки. — К., 1992.
65. Троян С.С. Концептуальні основи Середньої Європи: Монографія. — К., 2005.
66. Троян С.С. Німецька «Середина Європа»: від планів «Дранг нах Остен» до концепції «Міттельєвропи»: Навч. посібн. — Чернівці, 1997.
67. Троян С.С. Німецька геополітика і плани створення «Міттельєвропи» наприкінці XIX — початку XX ст. // Політологічний вісник: Зб наук пр.: № 11. — К., 2002.
68. Троян С.С. Политическая борьба в Германии по вопросам колониальной политики (сер. 80-х — нач. 90-х годов XIX в.). — Черновцы. 1993.
69. Троян С.С. Проблеми ідеології і політики експансіонізму у науково-публіцистичній спадщині М.П. Драгоманова // Політологічний вісник. — К., 1993.
70. Троян С.С. Становление и развитие идей немецкого колониализма в 40-х — середине 80-х годов XIX в. — Черновцы. 1993.
71. Троян С.С., Троян П.С. Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.): Монографія. — Рівне: РІС КСУ, 2011.
72. Троян С.С., Фисанов В.П. Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Середньої Європи конца XIX — начала XX века). — Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013.
73. Троян С.С. Орієнталізм і постколоніальний дискурс у контексті «постмодерністського виклику» // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 24: Міжвідомчий збірник наукових праць, відп. ред. С.В.Віднянський. — К.: Ін-т історії НАН України, 2015.
74. Троян С.С. Німецька колоніальна політика рейхсканцлера Отто фон Бісмарка // Науковий вісник Дипломатичної академії України, Вип. 22. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід, Частина I. Серія «Історичні науки», за аг. ред. В.Г.Ціватого, Н.О.Татаренко. — К.: ДАУ при МЗС України, 2015.

75. Троян С.С., Валюх Л.І., Плюта Н.В. Англо-франко-німецьке колоніальне протистояння в Африці (остання третина ХІХ ст.): Монографія. — К.: Кондор-Видавництво, 2016.
76. Туполев Б.М. Западногерманская историография колониальной политики Германии в конце ХІХ — начале ХХ в. // Ежегодник германской истории. 1974. — М., 1975.
77. Туполев Б.М. Кайзеровский военно-морской флот рвется на океанские просторы (конец ХІХ — начало ХХ в.) // Новая и новейшая история. — 1982. — №3.
78. Туполев Б.М., Пегушев А.М. Восстание Маджи-Маджи. Становление и кризис германского колониального правления в Восточной Африке. — М., 1991.
79. Туполев Б.М. Германская империя в борьбе за «место под солнцем». — М., 1992.
80. Улановська І.А. Борьба за Восточную Африку и пресса (1884–1890). — М., 1969.
81. Фей С. Происхождение мировой войны: Пер. с англ. Т.1. — М., 1934.
82. Фокин С.В. Геополитическое измерение колониальной политики Германии / С.В.Фокин. — М., 2005.
83. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны: Пер. с нем. — М., 1961.
84. Хасанов В. Furor Teutonicus, або «Бісмарк, який пережив себе, але не свою велич» // Дзеркало тижня. — № 38 (566). — 2005. — 1–7 жовтня.
85. Чарный И.С. Об истоках колониальной экспансии Германской империи в первой половине 80-х годов ХІХ в. // Уч. зап. Московского пед. ин-та им. Ленина. — 1964. — № 205.
86. Чарный И.С. Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1879–1885). — М., 1970.
87. Чубинский-Надеждин В.В. Бисмарк: политическая биография. — М., 1988.
88. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха: Пер. с англ.: В 2 т.
89. Шнеерсон Л.М. На перепутье европейской политики. — Минск, 1984.
90. Штабский М.Н. Германская социал-демократия и колониальная политика в 1883–1885 гг. // Уч. зап. Пермского ун-та. — 1965. — № 135.

91. Штабский М.Н. Позиция германской социал-демократии по колониальному вопросу в 1884–1894 гг. // Уч. зап. Пермского ун-та. — 1966. — № 149.
92. Эйсымонт В.С. Борьба вокруг колониального вопроса и рост шовинизма в Германии накануне ее первых колониальных захватов // Уч. зап. Омского пед. ин-та. — 1957. — Вып. 8.
93. Эйсымонт В.С. Из истории колониальной политики юнкерски-буржуазной Германии // Уч. зап. Омского пед. ин-та. — 1965. — Вып. 22.
94. Эпштейн А.Д. История Германии от позднего средневековья до революции 1848 года. — М., 1961.
95. Anderson P.R. The Background of Anti-English feeling in Germany, 1890-1902. — Washington, 1939.
96. Bade K. F. Fabri und der Imperialismus in der Bismarckzeit: Revolution, Depression, Expansion. — Freiburg, 1975.
97. Bade K.J. Imperialismus und Kolonialmission: kaiserliches Deutschland und koloniales Imperium. — Wiesbaden, 1982.
98. Ballod C. Grundriss der Statistik enthaltung Bevölkerungswirtschafts, Finanz — und Handelstatistik. — B., 1913.
99. Bennett N.R. Arab versus European: Diplomacy a war in 19-th cent. East. Cantr. Africa. — N.-Y.-L., 1986.
100. Bismarck und die preussisch-deutsche Politik. 1871–1890. 2. Aufl. — München, 1973.
101. Bonhard O. Geschichte des Alldeutschen Verbandes. — Lpz.-B., 1920.
102. Born K.E. Wirtschafts — und Sozialgeschichte des Deutschen Kaiserreichs: 1867/71-1914. — Stuttgart, 1985.
103. Brose M. Die deutsche Kolonialliteratur von 1884–1895, 1898–1902, 1904. — B., 1897, 1900–1905.
104. Bueck H. Der Zentralverband deutscher Industrieller und seine dreissigjährige Arbeit (1876–1906). — B., 1906.
105. Die bürgerlichen Parteien in Deutschland: In 2 Bde. — Lpz., 1970.
106. Büttner K. Die Anfänge der deutschen Kolonialpolitik in Ostafrika. — B., 1959.
107. Centenaire de la conference de Berlin (1884–1885). — P., 1986.
108. Cunow G. Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Eine Übersicht über die Wirtschaftsentwicklung von der primitiven Semmelwirtschaft bis zum Hochkapitalismus. Bd.4. — B., 1931.

109. Darmstadter P. Geschichte der Aufteilung und Kolonisation Afrikas seit dem Zeitalter der Entdeckungen: In 2 Bde. — B.-Lpz., 1920.
110. Deutschland als Kolonialmacht. Dreißig Jahre deutsche Kolonialgeschichte. — B., 1914.
111. Eisenbacher H. Stellung der württembergischen Presse zu den Anfängen von Bismarcks Kolonialpolitik in der Jahren 1878–1885. — Stuttgart, 1926.
112. Eley G. From inification to nazism; Reinterpreting the German past. — Boston, 1986.
113. Engelberg E. Bismarck: Urpreusse und Reichsgrnder. — B., 1985.
114. Fischer F. Griff nach der Weltmacht. — Hamburg, 1961.
115. Fitsmaurice E. The life of Granville George 1815–1891: In 2 Vol. — L., 1905.
116. Gall L. Bismarck: Der Weie Revolutionär. — F. M., 1980.
117. Glass A. Wider den Strom. — Lpz., 1932.
118. Gotsch M. Die deutsche Völkerkunde und ihr Verhältnis zum Kolonialismus. — Baden, 1983.
119. Grupp P. Deutschland, Frankreich und die Kolonien: Der französische «Parti colonial» und Deutschland von 1890 bis 1914. — Tübingen, 1980.
120. Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik. — Stuttgart-B., 1923.
121. Herrfurt K. Fürst Bismarck und die Kolonialpolitik. — B., 1909.
122. Hyrkknen M. Sozialistische Kolonialpolitik: Eduard Bernsteins Stellung zur Kolonialpolitik und zum Imperialismus 1882 — 1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Revisionismus. — Helsinki, 1986.
123. Ibbeken R. Das aussenpolitische Problem Staat und Wirtschaft in der deutschen Reichspolitik 1880–1914: Untersuchungen über Kolonialpolitik, internationale Finanzpolitik, Handelsverträge und die Bagdadbahn. — Schleswig, 1928.
124. Jackel H. Die Landesgesellschaften in den deutschen Schutzgebieten. — Jena, 1909.
125. James L. The savage wars: Brit. campaigns in Afrika, 1870–1920. — L., 1985.
126. Kardorf S. Wilhelm von Kardorff: Ein nationaler Parlamentarier in Zeitalter Bismarcks und Wilhelms II, 1820–1907. — B., 1936.
127. Kennedy P.M. The rise of the Anglo-German Antagonism, 1860–1914. — L., 1980.

128. Klaus K. Die deutsche Kolonialgesellschaft und die deutsche Kolonialpolitik — von den Anfängen bis 1895: Inaug.-diss. — B., 1966.
129. Koschitsky M. Deutsche Kolonialgeschichte: In 2 Bde. — Lpz., 1888.
130. Krone D. Die Rolle der «Afrikanischen Gesellschaft» in der kaiserlich-deutschen Kolonialpolitik Ende des 19. Jahrhunderts // Asien, Afrika, Lateinamerika. — B., 1983. — Bd. II.
131. Kruck A. Geschichte der Alldeutsche Verbandes 1890–1939. — Wiesbaden, 1954.
132. Kuszynski J. Geschichte der Alltage des deutschen Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert. — Köln, 1912.
133. Kuszynski J. Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus: In 2 Bde. — B., 1952.
134. Lackner H. Koloniale Finanzpolitik im Deutschen Reichstag (von 1880–1919): Inaug.-Diss. — B., 1939.
135. Lidtke V. The Outlowed Party: Social Democracy in Germany, 1878–1890. — Prinseton, 1966.
136. Loth H. Die christliche Mission in Südwestafrika (1842–1893). — B., 1963.
137. Loth H. Zwischen Gott und Cattun: Die Berliner Konf. 1884/85 zur Aufteilung Afrikas. — B., 1985.
138. Lötske H. Die Bedeutung der von der Sowjetunion Übergebenen Archivbestände für die deutsche Geschichtsforschung // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. — 1955. — Jg.3.
139. Mac Kensi J. The Portition of Africa, 1880–1900 and European imperialism in the nineteenth century. — L.-N.-Y., 1983.
140. Martel G. The origins of the First World War. — L.-N.-Y., 1987.
141. Müller F.F. Deutschland — Zanzibar — Ostafrika: 1884 — 1890. — B., 1959.
142. Münch H. Adolph von Hanseemann. — B., 1932.
143. Nhere R. The Berlin conference end carve — up of Africa // Afr. communist. — L., 1984. — № 98.
144. Nusbaum M. Vom «Kolonialenthusiasmus» zur Kolonialpolitik der Monopole. Zur deutschen Kolonialpolitik unter Bismarck, Caprivi, Hohenlohe. — B., 1962.
145. Nusbaum M. Ökonomie, Politik und Kolonialpolitik. Bemerkungen zu H.-U. Wehler Bismarcks und der Imperialismus // Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. — 1972. — Teil 3.

146. Oloukpona-Yinnon A.P. «...Notre place au soleil» ou l'Afrique des pangermanistes. 1878–1918. — P.-L.-Lome, 1985.
147. Persell S.M. The French colonial Lobby, 1889–1938. — Stanford (Cal.), 1983.
148. Pflanze O. Innenpolitische Probleme des Bismarck-Reiches. — München-Wien, 1983.
149. Philosophie der Eroberer und koloniale Wirklichkeit, Ostafrika 1884–1918. — B., 1981.
150. Prager E. Die deutsche Kolonialgesellschaft 1882–1907. — B., 1908.
151. Rasso P. Die Stellung Deutschlands im Kreise der Großen Mächte 1887–1890. — Mainz, 1959.
152. Richter S., Sonnemann R. Zur Problematik des Übergangs vom vormonopolistischen Kapitalismus zum Imperialismus in Deutschland // Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. — B., 1963. — Bd.2.
153. Sander L. Geschichte der deutschen Kolonialgesellschaft für Südwest-Afrika von ihrer Gründung bis zum Jahre 1910: In 2 Bde. — B., 1912.
154. Sartorius W.A. Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815–1914. — Jena, 1920.
155. Schmitt-Egner P. Kolonialismus und Faschismus. — Glessen, 1975.
156. Schöllgen G. Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914. — München, 1984.
157. Schramm P.E. Deutschland und Übersee. Der deutsch Handel mit der anderen Kontinenten, insbesondere Afrika, von Karl V bis zu Bismarck. — Braunschweig, 1950.
158. Schröder H.-Ch. Gustav Noske und die Kolonialpolitik des Deutschen Kaiserreiches. — B.-Bonn, 1979.
159. Sell M. Das deutsch-englische Abkommen von 1890. — Bonn, 1926.
160. Smith W.D. The Ideology of German Colonialism, 1840–1906 // The Journal of modern History. — 1974. — Vol.46. — №4.
161. Smith W.D. The German colonial empire. — Chape Hill, 1978.
162. Spellmeyer H. Bismarck parlamentarische Kämpfe und seine Kolonialpolitik: Inaug.-Diss. — Stuttgart, 1931.
163. Stenkewitz K. Gegen Bajonatt und Dividende. Die politische Krise in Deutschland am Vorabend des ersten Weltkrieges. — B., 1960.
164. Stoecker H. Die Berliner Konferenz von 1884/85 über die koloniaie Aufteilung Afrikas südlich der Sachara // Asien, Afrika, Lateinamerika. — B., 1984. — Bd. 12. — H. 5.
165. Taffs W. Ambassador to Bismarck. — L., 1938.

166. Timm K. Die Welser und Fugger in Südamerika. Zum Einschätzung der ersten deutschen Kolonisationsbestrebungen // Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. — 1959/1960. — H.3.
167. Treue W. Deutsche Geschichte von 1807 bis 1890. — B., 1961.
168. Troyan S. Wędrówki niemieckich podróżników, kupców i misjonarzy na tle ich działalności kolonialnej (druga połowa XIX wieku // Migracje. Podróże w dziejach. Współczesność / redakcja naukowa Maciej Franc, Karol Kościelniak, Zbigniew Pilarczyk. — Toruń: Adam Marszałek, 2015.
169. Unter Wilhelm II, 1890–1918. — Darmstadt, 1982.
170. Wackerbeck L. Die deutsche Kolonialgesellschaften: Inaug.-Diss. — Münster, 1977.
171. Wehler H. — U. Bismarcks und der Imperialismus. — München, 1976.
172. Wehler H.-U. Bismarcks und Imperialismus; Canis K. Bismarck und Waldersee. — B., 1980.
173. Werner L. Alldeutsche Verband 1890–1918. — B., 1935.
174. Werner T.G. Das Kupferhüttenwerk des Hans Tetzl aus Nürnberg auf Kuba (1545-1571) // Vierteljahrschrift für Sozial — und Wirtschaftsgeschichte . — 1961. — Bd.48. — H.3.
175. Windelband W. Grundzüge der Aussenpolitik seit 1871. — B., 1926.
176. Wirth M. Geschichte der Handelskrisen. — F.a.M., 1883.
177. Wolf-Powęska A. Doktryna geopolityki w Niemczech. — Poznań, 1979.
178. Wolter H. Alternative zu Bismarck: 1878-1890. — B., 1970.
179. Wolter H. Bismarcks Aussenpolitik 1871-1881. — B., 1983.
180. Wolter H. Alternative zu Bismarck; Im Kampf um der revolutionären Charakter der proletarischen Partei; Sozialdemokratie und Kolonien. — Münster, 1987.
181. Wüd J.A. Die Rolle der Burenrepubliken in der Aussen — und Kolonialpolitik des Deutschen Reiches 1883–1900: Inaug. - Diss. — Nürnberg, 1927.
182. Wygodzinski W. Wandlungen der deutschen Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert. — Köln, 1912.
183. Zimmermann A. Geschichte der deutschen Kolonialpolitik. — B., 1914.

Наукове видання

Троян Сергій Станіславович

**НІМЕЧЧИНА У БОРОТЬБІ
ЗА «МІСЦЕ ПІД СОНЦЕМ»
(КОЛОНІАЛЬНА ТА «СВІТОВА ПОЛІТИКА»
В 1884–1900 рр.)**

Монографія

Троян С.С. Німеччина у боротьбі за «місце під сонцем» (колоніальна та «світова політика» в 1884–1900 рр.) : Монографія / С.С.Троян. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. — 152 с.

У монографії проаналізовано причини, умови та наслідки вступу Німецької імперії на шлях колоніальної експансії та переходу до «світової політики». Висвітлено характер і направленість політичних дискусій у державних органах влади і німецькому суспільстві довкола колоніальної проблематики. Досліджено процес генези німецьких зовнішньополітичних ідей, доктрин і концепцій, а також формування ідеології континентального експансіонізму та заокеанського колоніалізму в останній чверті ХІХ ст.

Для викладачів, науковців, аспірантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться проблемами колоніалізму й історії міжнародних відносин.

Наукове видання

Троян Сергій Станіславович

**НІМЕЧЧИНА У БОРОТЬБІ
ЗА «МІСЦЕ ПІД СОНЦЕМ»
(КОЛОНІАЛЬНА ТА «СВІТОВА ПОЛІТИКА»
В 1884–1900 рр.)**

Монографія

Керівник видавничих проектів А. О. Ястребов

Друкується в авторській редакції

Комп'ютерна верстка

Н. М. Тишківська

Дизайн обкладинки

Н. М. Тишківська

Підписано до друку 21.07.2017 р.

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman, Myriad Pro.

Ум. друк. арк. — 8,83.

Обл.-вид. аркушів — 8,04.

Тираж 500 пр.

ТОВ «Видавничий дім «КОНДОР»

Свідоцтво серія ДК № 5352 від 23.05.2017 р.

03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31

тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25

www.condor-books.com.ua